

A MAGYAR JELLEM TÖRTÉNETÜNKBEN

ÍRTA

SZEKFŰ GYULA

MINT MINDEN TUDOMÁNYÁGBAN, a történelemben is csak nagy módszertani kétségeskedés és mérlegelés után foghatunk hozzá a népi jellem és annak a hatásai kutatásához. Bizonyára vannak történészek, akik ilyen vizsgálatot eleve is meddőnek tartanak, mert isméri a történeti módszertan egyik alapelvét az emberi természet identitásáról. Az emberek mindenütt, minden korban, minden évszakban és éghajlat alatt ugyanazok, az élet ugyanazon törvényeinek engedelmeskedve sírnak és nevetnek, dolgoznak és henyélnek, csoportokba állanak és gyilkolják egymást. Éppen mert mindig egyformák, mert a természet fenyegető veszedelmeire és életet megkönnyítő bőségére, a baráti ölelésre és az ellenség nyilvesszőjére, ágyúgolyójára és repülőbombájára ugyanolyan érzésekkel és az érzésektől irányított hasonló tettekkel reagálnak: épp ez teszi lehetővé a történetírást, megengedve a Föld bizonyos pontján és bizonyos korban álló történészeknek, hogy a bárhol másutt és bármely más korban lejátszódó emberi cselekményeket megértse és leírja. A madarak vagy páfrányok történetét nem tudjuk megírni, mert ezek természete más, mint a mienk, de viszont nincs emberi történet, melyet lefolyásában és motívumaiban pontosan meg ne ismerhetnénk éppen azért, mert minden ember természete egyforma

Ebből persze az következik, hogy a történet alkotó erői és

azok hatásai is mindig és mindenütt ugyanazok, s ha mégis van különbség egyes korokban, éghajlat alatt, népek közt a ható erők munkájában, akkor ez a különbség szemmel láthatólag nem az emberi természet többféleségéből, hanem az éghajlatból, műveltségéből, tehát külső természeti és történeti erőkből származik. Amint már Montesquieu és Voltaire óta közhellyé vált e természeti és kulturális erők hatása a történet legkülönbözőbb terein, erkölcsök, szokások, jog- és államélet kialakulásában. Ha tehát ma a tengereken uralkodó angol nép történetét másnak látjuk, mint az oroszét vagy olaszét, ez a különbség nem azon alapszik, mintha az angolnak más lenne az emberi természete, mint a többi népnek, hanem inkább azon, hogy különböző és egymástól eltérő természeti és történeti tényezők hatása alatt mindegyik nép története idővel más útra tért, azaz módosult.

De vajjon nem módosult-e ugyanazon külső tényezők hatása alatt, évszázados vagy évezredes külön, elszigetelt kultúra ölében maga az ember, maga a nép is? Ez a döntő kérdés, melyre ha tagadólag válaszolnánk, akkor minden siker reménye nélkül fogtunk légyen ehhez a vizsgálathoz. De viszont ha igenlőleg felelünk, – aminthogy így is kell felelnünk – akkor már a módosulás, módosulhatóság tényének felismerésével sokat nyertünk: biztos kiindulópontot és egyúttal a kutatás számára parancsoló korlátokat.

Kiindulópontot: ha hosszú, mondjuk inkább, történeti jellegű külön élet változtatásokat, módosulásokat hozhat létre valamely embercsoportban, akkor mi sem világosabb, minthogy egy olyan hosszú ideig együttélő és olyan organikus embercsoport, minő a nép vagy nemzet, idők folyamán saját jelleget vesz fel, mely őt minden más néptől megkülönbözteti. Még testvéreitől, legközelebbi rokonaitól is, ha ezek tőle különböző történeti életet éltek. Innen a német és hollandi

nép külön jellege, nem is olyan hosszú külön élet eredményeként. Innen a magyar és keleti testvérei, a vogulok és osztjákok annyira ellentétes népi jellege. A lényeges az, hogy van népi jelleg és hogy ezt a népi jelleget a természet és történet alakítja, módosítja, változtatja, sőt ezek az ő szülői is.

Es itt tűnnek fel a kutatás korlátjai is. Ha az emberi természet identitását, mint történettudományi alapvetet szemünk előtt tartjuk, akkor nem hihetjük, hogy mielőtt a népek tarkasága kibontakozott volna, mielőtt az egyes embercsoportok az ő saját külön természeti és történeti környezetükbe bekerültek volna, ezen differenciálódás előtt is lehetett volna akár mely embercsoportnak, népnek is külön jellege. Azaz a népi jelleg nem örök, aminthogy tudjuk is, hogy például ember-tanilag minden nemzet, mely tehetséges és alkotó: keveredésből, azaz sok-sok hosszú ideig tartó módosításból állt elő, így az olasz, spanyol, francia, angol, magyar, még a német is. A kutatás során tehát szivárványthajszoló gyermekek volnánk, ha a nemzeti jelleg egy archetypusát akarnók megkonstruálni, melyből aztán kényelmesen levezethetnők az összes történeti magatartásokat, amelyeket az illető nép életében tanúsított. Mindenki hajlonghat az „örök” nép előtt, csak a historikus nem. Beöthy Zsolt nem tudta levezetni a magyar irodalom évezredét a volgai lovastól, hasonlóképp délibábos kezdemény volna történetünket is belőle, a nomád lovasból következtetni ki vagy például a „magyar paraszt” ideálképletéből, vagy akár, amire ma nagy a hajlandóság, Ady Endréből múltunkat visszakövetkeztetni. A dolog nem ily egyszerű és ez szerencsénk, mert ilyen merev, változásoknak alá nem vetett népi jelleg esetén történetünk színtelen, problémátlan lett volna. De ne felejtjük el, hogy örök, változatlan népi jelleg csak elméletben képzelhető el, a valóságban a jelleg lassan alakult, a természeti, éghajlati, életmódbeli, táplálkozási viszonyok és a

szomszéd népek, ezek embertani és kulturális behatásaira. *Az összehasonlító* néprajz ezeket a kérdéseket állandóan magyarázza; minket ebben a kapcsolatban csak egy tény érdekel. Az embercsoport valamely tartós benyomás alatt felvesz bizonyos tulajdonságokat s mikor a benyomás abbamarad, az életviszonyok megváltoznak, ezek a tulajdonságok nem mindig tűnnek el nyom nélkül, megmaradhatnak, különösen ha hosszú behatásnak eredményei. Ha az angolszász nép hirtelen elvesztenié tengereit és azokat csak száz év múlva nyerné vissza, nem kétséges, hogy ugyanoly természetes módon uralkodnék a habokon, mint korábban. Az eurázsiai pusztákat lakó nomád törzsek sem veszítették el teljesen ott szerzett tulajdonságaikat; voltak köztük, mint az avarok és ozmántörökök, akik csak igen nehezen alkalmazkodtak az új viszonyokhoz, nomád-lovas jellegük ellenállott a módosulás szükségének; az avarok így inkább elpusztultak s a törökök évszázados haldoklása is így, már rég tárgytalanná, értelmetlenné vált tulajdonságok makacs továbbéléséből származott. Ezeket tekintetbe véve elismerhetjük, hogy a magyarságnak nomád-lovas életében szerzett tulajdonságai sem múltak ki; története, folyamán itt is, ott is felbukkannak és így cselekedeteinek rugói között a mai napig is számbavehetők.

Örök, változhatlan alapjelleg hiánya és a természeti és kulturális hatások mint igazi jellegképzők: mindez kizárja azt, hogy a népi jelleget elméletileg, filozófiai, morális, metafizikai alapon, vagy akár a társadalomtudomány és lélektan eszközeivel közelítsük meg. A népi jelleg alakul és alakítható, innen a nemzetnevelés lehetősége és reménységei. De a jelleg új formájában, mely egyegy történeti fordulathoz váratlanul felvetődik, nem kell mindig új vonásokat keresnünk; a természet és kultúra változásai folytán letűnt, elveszettnek hitt nemzeti erők újra feltörhetnek, vagy pedig amúgy is meglévő és ható tulaj-

donságok hirtelen új vegyülekben jelentkeznek: a korábban hatalmasok egy-egy „történeti krízis” hatására meggyengülnek és addig elhanyagoltak, sápadtak egyszerre kivirulnak. Itt persze nagy a lehetőség és változatosság, mint a történeti életben általában, – számunkra csak a tényleg lefolyt dolgok jönnek tekintetbe, s ezért sem lehet előadásmódunk egyéb, mint történeti: a magyar népi jelleget csak mint történeti képződményt, időrendileg elrendezett vizsgálattal ismerhetjük fel. Hogy pedig el ne merüljünk a történeti élet tengerében, partjain két fogódzónk van. Az egyiket a természeti és kulturális változások együttesen nyújtják: életbevágó változás, vagy hosszantartó, állandósult behatás könnyen átalakíthatja, ha nem is mindjárt a nemzeti jelleget, hanem annak belső összetételét. Így tehát elvándorlás, katasztrófák, évszázados kulturális behatás kulminációja, vagy megszűnése esetén a történésznek fel kell emelnie fejét, nem veszi-e észre a nemzeti jelleg változását, szegényedését, vagy kiteljesülését. A lovas-nomád életmód elhagyása, a letelepülés, a városi életmód, vesztett háború, s ennek következeként a nemzeti szabadság elvesztése, hosszantartó idegen uralom, kulturális téren katolikus, protestáns szellemiség, humanista vagy barbár szellemi áramlatok: mindez kihathat a nemzeti jellegre, bár nem tehetjük fel, hogy minden ilyen változásnak okvetlenül megvan a nyoma benne. Má-sik^ fogódzónk, évszázadokon át vándorolva, a nemzet belső összetételéből adódik, még pedig fajilag és társadalmilag. Mi sem természetesebb, mint hogy a nemzettestbe benyomuló nagyobb idegen tömegek megzavarják az eredeti tulajdonságok érvényesülését, hiszen ezek az idegenek korábban más testnek voltak tagjai, arról szakadtak le s így most jellejük és szerepük heterogén. Ezzel függ össze az asszimiláció történeti jelentősége. Nem kevésbé fontos szerepe lehet a társadalmi és abból következő politikai változásnak: az egyensúly eltolódásával korábban

befolyástalan társadalmi osztályok veszik át a nemzet vezetését, amelyekben egyes népi tulajdonok erősebben, vagy lanyhabban működnek, mint a korábbi uralkodóosztályban. Ilyenkor az egész nemzeti jelleg, látszólag, más képet mutat, sőt, ha előregedett és nemzetileg elfakult osztályok helyébe frissebbek lépnek, az sincs kizárva, hogy a nemzeti jelleg nemcsak látszólag, de valóban is megváltozik.

EGY HELYÜTT HÓMAN BÁLINT mesterien foglalja össze az egykorú görög, nyugati, szír, arab források alapján a honfoglaló magyarok lelki tulajdonságait: elének állítja „a honfoglaló magyart, kiben nem nehéz a szabadságot szerető, jogait ismerő, politizáló, idegenekkel szemben óvatos, körültekintő, sőt körmönfont, de alapjában nyíltszívű és egyenes, de sokszor állhatatlan, az élet küzdelmeiben bátor, munkabíró, nélkülözést tűrő, de a jólétet, pompát kedvelő, hallgatag és szófukar, de mulatozás közben kedélyes magyar paraszt lelki őseit felismerünk.” Ez a nézetem szerint legteljesebb jellemzés a mi további kutatásunk érdekében néhány vonásra redukálható, melyből a többi is könnyen kikövetkeztethető. Bölcs Leó kiemelte, hogy az egész nép szabadságszerető: Εστὶ .. εΑεῦθερον τοῦτο το ενός továbbá, hogy főgondja, hogy ellenségei-vei szemben vitézül viselkedjék és végül, hogy törzsei „álnokságuk miatt minden bizalomra érdemetlenek.” Hóman fogalmazását alapvonásaira egyszerűsítve: a magyarok szabadságszeretők, vitézek és körmönfont politizálok.

Szabadságszeretetük bizonyára egész más tartalommal bírt, mint amit ma értünk alatta, aminthogy középkori viszonyaink megértését semmi sem zavarja annyira, mint ha 19. és 20. századbeli nemzetiségi fogalmainkat magyarázzuk beléjük. Szabadságszeretetük nem akadályozta az ősmagyarokat, hogy évszázadokon át más népektől vezetett államszövetségben éljenek, a

bolgárok, türkök, szavirok, kazárok uralma alatt. Ez az alárendeltségük időnkint oly erős volt, hogy kívülről nézve, népi egyéniségük is eltűnt, s őket gyakran a főnép, türkök, szavirok nevén nevezték. Itt azonban az a lényeges, hogy az eurázsiai nomád-lovas népeknél az ily formájú alárendeltség nem zavarta meg sem a népi egységet, sem az önállóságot, azaz a nép szabadságszeretetével még nem állott feltétlenül ellentétben. Amikor egy-egy ilyen nomád népet valamely esemény, vagy hirtelen támadt tehetséges vezére kiemelt a többi közül, s szomszédait leverte, nem semmisítette meg ezeket, hanem magához csatolta és további hódításainál támogatásukat igénybe vette, – lehetőleg előre küldte őket a csatában, önmagának tartva fenn a döntést, mikor ezek már elhullottak, vagy szétszaladtak. Harc és hódítás célja zsákmányolás lévén és minél nagyobb állattömegek és „kincsek” megszerzése, a már hegemoniához jutott néphez maguktól is csatlakoztak az útjába került népek, hogy a gazdag zsákmányban ők is résztvehessenek. Az így létrejött hatalmas államszövetségek ugyanily hirtelen pusztultak el, folytak szét, s kereteik széthullásával ott álltak változatlan népi egyéniségükben az alávetett népek, melyek ekkor vagy elindultak a saját hegemoniájuk megalapozására, vagy pedig más népnek vetették alá magukat, hogy annak bukásával ismét felmerüljenek. A magyarok is túlélték váltakozó államszövetségeiket, s legfeljebb kulturális javakban gyarapodtak egy-egy ily kapcsolat folytán, vagy pedig az államszövetség felbomlásokor egy-egy menekülő, bolyongó „Lázadó” vagy töredék „Rész”-törzs csatlakozásával, aminő volt a Kabar- és Keszi-törzs.

A nomád államszövetségben az alárendelt törzs bizonyára nem rendelkezett – mai kifejezéssel élve – sem külpolitikai önállósággal, sem pedig hadi erejének önálló felhasználási jogaival. De hadi ereje mégis önálló sajátja volt, mert az egész nép fegyveres tömegekből állott, s az államszövetség, tudomá-

sunk szerint, sohasem érintette a nép belső szerkezetei és annak belső kormányzati viszonyait. Amikor, Konstantin császár szerint, a magyarok a vezető kazár nép tanácsára fejedelmet választottak, ez sem állt ellentétben azzal, hogy az államszövetség nem befolyásolja a tagnép politikai életét, hiszen a fejedelmválasztásnak már megvoltak a magyar életben is előzményei, melyek azt szükségessé tették. A belső önrendelkezésben kell megtalálnunk a Bölcs Leótól meglátott szabadságszeretetet értelmét. A magyarok eurázsiai nomád szabadságszeretete megkívánta a nép egyéniségének önállóságát, azt, hogy ősi szokásai és szabályai szerint élhessen, azaz a törzsek és nemzetségek fejei, s a legfőbbek, a „hadnagyok” igazgassák az egészet. Az is valószínű, hogy még a vezető, idegen nép parancsait is ezek a hadnagyok közvetítették, az uralkodó nép kormánya ezekkel beszélt meg a mindkét nép és az egész államszövetség érdekében lévő hadi és külpolitikai dolgokat és azok végrehajtását. Azaz az alárendelt nép saját körében, saját jószántából és szervei által engedelmessé vált, nem pedig körébe helyezett idegen hivatalnokok vagy katonaság nyomására. Ebből pedig érthető, hogy amint a magyarság érintkezésbe jutott a keresztény európai világgal, akár annak nyugati, akár bizánci felével, az ott szokásos népi alárendelés és hódítás ellen kezdettől fogva egész szabadságszeretetének tiltakoznia kellett. A lovas^nomád világban az alárendelt nép egyenrangú harcos és zsákmányoló volt, az európai keresztény világban a legtöbb népet szűk határok közé szorítottak, keményen adóztatták, időnkint kirabolták és a nyugati császárság és Bizánc területén egyképpen idegen hivatalnokokkal próbálták kormányozni. A magyar szabadságszeretet az új, európai levegőben nem találta meg a lovas-nomád életlehetőségeket és kénytelen volt az új, ismeretlen veszedelmek között féltékenyen őrizni teljes, érintetlen függetlenségét. Más néppel államszövetségbe csak évszázadok múlva lépett,

„mikor saját államának katasztrófája nem hagyott neki más élet lehetőséget.

A vitézség és a politizáló hajlam a lovas-nomád szabadságszeretet kísérője; mindkettő benne gyökerezik az eurázsiai életmódban, mindkettő nem specifikus tulajdonsága a magyarnak, hanem általános jellemzője a kínai faltól a Kárpátokig egy évezrednél tovább hullámzó pásztor-nomád népeknek, a mongoloknak és hunoknak csakúgy, mint a bessenyőnek és a kunnak. Mindkettő akkor lesz a magyarság jellemzője, mikor d honfoglalás után új viszonyok közt kiderült, hogy közelebbi és távolabbi szomszédjai idegenek ettől a lovas-nomád fogalmazású vitézségtől és politizálástól. A tőszomszédok, akikre részben ki is terjesztette uralmát a magyarság, sem vitézek nem voltak, sem politikai szervezetük nem volt. A lovas-nomád vitézség különben is feltételezte az egész nép harciasságát olyképpen, hogy az állami szervezet egybeesett a katonáival; ebben mindenkinek egyformán vitéznie kellett lennie; a harciasság az egyetlen lehető szellem, a vitézség az egyetlen lehető tartalma volt az életnek. Ilyen értelemben sem a szervezetlen szlávok, sem a már feudális keretekben szervezkedő olaszok és németek nem voltak vitézek, hiszen náluk már végbement a foglalkozási ágak szétválása, már voltak békés életmódot folytató osztályok és a nemzetnek csak egy része ápolta a harci erényeket. A magyaroknál pedig még minden szabad vitéz is volt és csak a rab-szolgák nem gyakorolták a harci mesterséget. Ugyanez volt a helyzet a „politizálás” dolgában. A néprajztudomány a patriarchális (a matriarchális ellentéte) lovas-nomád „nagy család” és abból kifejlődött államok fejét abszolút uralkodónak minősíti, de nem tagadja, hogy az ily uralkodónak elhatározásai a nép véneivel, vezetőivel folytatott eszmecsere, tanácskozások eredményeként születnek meg. Ilyen eurázsiai, lovas-nomád értelemben még az Árpádok is abszolutisztikus uralko-

dók voltak, aminthogy bizonyos, hogy ha ők valamit erősen akartak, legalább is a XI. és XII. században, II. András koráig, azt véghez is tudták vinni. De ők is megbeszélték az ország ügyeit főembereikkel, akiknek sora a honfoglaláskori, hadiszínezetű hadnagyok óta erősen szaporodott és színeződött: a király senatusában a főpapok, világi főhivatalnokok és megyeispánok, s a nemzetségfők utódai, még idegen származású nagybirtokosok is helyet foglaltak. Freisingi Ottó püspök a XII. század közepén jellemzőnek találja a magyar életre, hogy az előkelők, „primőrök” magukkal viszik széküket a királyi udvarba, i ott leülve „az ország dolgait tárgyalják és megbeszélik” és ugyanezt teszi közülök a fagyos télen kiki a saját házában. Bölcs Leó politizáló magyarjai tehát a keresztény királyság idejében is megtartották ezt a sajátságukat, mely joggal feltűnt és idegenszerűnek látszott a német püspök szemében, aki a nyugati kereszténység feudális világában sokkal szigorúbb alárendelési viszonyokhoz szokott hozzá és természetellenesnek találta, hogy az urak „more patrio” beleszóljanak a király és udvara, főhivatalnokai politikai elhatározásaiba. Amikor pedig IV. Béla helyre akarja állítani az ősi abszolutizmust, melyet nem annyira ezek a beszélgetések, mint a király tényleges hatalmának elhanyagolása veszélyeztetett, és szimbolikus cselekedettel tűzre veteti az urak székeit, akkor már, évszázados társadalmi rétegződés eredményeként készen van a nemesi osztály, s az aranybulla értelmében a szentistvánnapi székesfehérvári törvénynapok továbbfejlesztésével az új, szélesebb politizáló osztálynak tanácskozó helye, a rendi gyűlés. Anélkül, hogy Anonymus visszavetített képleteihez, a vérszerződéshez vagy Pusztaszerhez kellene nyúlnunk, vagy hogy a magyarságot születésétől kezdve eleve kiválasztott alkotmányos népnek kellene tartanunk, a történeti folyamat e közismert adataiból is bizonyos, hogy népünk kezdettől fogva politizált, azaz maga intézte dolgait, s a rendi

országgyűlések kifejlődésétől fogva mindenkor az elnyomatás, idegen uralom jelének tartotta, s így tiltakozott, háborgott és harcolt ellene, ha politikai véleményét meg nem kérdezve „parancsuralomnak” vetették alá. Ez a tulajdonsága méltán megkülönbözteti szláv, német és olasz szomszédaitól, akik nemzeti egységhez és ennek keretében saját sorsuk ily „megbeszélő”, tanácskozó irányításához csak a XIX. században, s akkor is igen fogyatékosán jutottak el. A magyar és angol alkotmány sokat emlegetett rokonsága sem igen állhat másban, minthogy mind a két nép a korai középkortól kezdve megszokta, hogy politikai dolgait megbeszélje s ennek érdekében tanácskozó és elhatározó szerveket fejlesztett ki magának. Az igaz, hogy az angoloknak ezek az évszázados tanácskozások boldogabb jelent szerezttek, mint nekünk, de viszont bizonyos, hogy a magyarság „parlamentáris” történetében a feudalizmustól okozott semmi megszakítás nincsen; a lovas-nomád tanácskozást felváltotta a „sellán”, széken ülő tanácskozás, ezt a rendi gyűlésezés, majd a parlament. Igaza lehet tehát a szellemes mondásnak, mely szerint mi magyarok már akkor is tanácskoztunk, mikor még nem volt székünk, mert azelőtt nyeregben tanácskoztunk; bizonyos azonban az is, hogy a sátorlakó lovas-nomád magyarok nem ültek addig nyeregbe, mielőtt a sátor patkáján vagy szőnyegén el nem határozták, miért üljenek nyeregbe.

DE VAJJON A MAI HAZÁBAN megtelepedés és a kereszténység felvétele nem taszította-e ki a természetes fejlődés menetéből a magyar népet és elnyomva ősi tulajdonságait nem alakította-e át jellemét is? Ilyen és hasonló kérdések könnyen feltolakodhatnak, ha ismerjük az életmód azon gyökeres eltéréseit, melyek a lovas-nomád pusztai nép és a keresztény-nyugati letelepedett, földművelő és iparúzó élet közt vannak. Azzal is tisztában vagyunk a legújabb kutatások óta,

hogy a kereszténység a magyarságnak nemcsak vallási képze-
teit alakította át, gyúrta egészen újjá, hanem állami és jogi
gondolkodását is megváltoztatta. Még az Árpádok dinasztiája
is, melynél mélyebben egy dinasztia sem gyökerezhetett népé-
ben, kénytelen az ősi trónöröklési rendről lemondani és az
Egyház kívánalmainak megfelelően új rendet tűrni el. A nem-
zet büntető és magánjogi gondolkodása is megváltozott, ami
természetes is, hiszen a lovas-nomád viszonyok mindörökké le-
tűntek, s ami jogszabály és szokásjog azokat szabályozta, az új
helyzetben már alkalmazhatlanná vált. Az új magyar jog, a
szomszédos szláv államnépekéhez hasonlóan, a keresztény pol-
gárosultságból nőtt ki és bizonyos, hogy reá. a katolikus egyház-
jognak nagy befolyása lehetett. Hadrendszerünk is megválto-
zott, minthogy annak szociális feltételei is egészen újak lettek,
hiszen a letelepedett, földművelésre áttért, magánbirtokot szerző
magyarság nem fért el többé a nemzeti alapon megszerve-
zett társadalomban; szétrobbantotta azt és helyébe a kereszté-
ny nyugati népekhez hasonlóan mélyen tagolt, egyenlőség nél-
küli társadalmat épített fel. Mindez oly lényeges változást jelen-
tett, hogy joggal felvethetjük a fenti kérdést: nem tűnt-e el nyom
nélkül a magyarság ősi jellege?

Minden adatunk arra mutat, hogy nem tűnt el, sőt válto-
záson is csak annyiban ment keresztül, amennyiben ezt az új
viszonyok feltétlenül szükségessé tették. A „politizálás”, láttuk,
tovább élt és kifejeződött a rendi testületekben; a vitézség he-
lyébe sem lépett gyávaság: a magyar igazi katona maradt és vi-
tézségén az egymást felváltó, új és új fegyverek, harci eszközök,
taktikai és stratégiai felfedezések sem változtattak, a kopjától
a repülőgépig. Ezeket magyar közönség előtt felesleges bizonyít-
gatni. A lényeges mindezen jellemvonások gyökerének, a sza-
badságszeretnek alkalmazkodása az új, európai keresztény vi-
szonyok között. A magyar nép a Kárpátok karéjában végkép

elszakadt rokonaitól; eleinte még Kelet felé vérrokon lovasnomád törzsek voltak szomszédjai, bessenyők, kunok, de ezek már, az eurázsiai pusztá íratlan törvényét érezve, nem ismerhették el rokonnak a letelepedett keresztény magyart, aki zsákmányolásuknak éppoly tárgyává lett, mint a szlávok vagy bizánciak. Az utolsó rokonok így részben épp a magyarok csapásai alatt hulltak el, s eltűnésükkkel vált a magyar nép igazán testvértelenné idegenek, szlávok, németek, románok között. A jellemkép teoretikus megrajzolója a magyar melankóliában és pesszimizmusban valami trauma-képletet szeretnének látni, ősi katasztrófák, kudarcok, elvetéltség tudatalatti emlékeit. Ezer esztendő óta élő nép soha nem lehetett múltjában idegbeteg, különben nem érthette volna meg az ezer esztendőt. A melankóliát, a nemzethalálón való elmélkedést amúgy sem tekinthetjük igazi nemzeti tulajdonságnak; csak akkor merül fel, mikor a nemzet tényleg veszedelmes óráit éli, s ilyenkor a pesszimizisztikus gondolkodás megjelenése egyenesen a józanság, realizisztikus világosan látás jele. (A testvértelenné vált nemzet, tudatára ébredve, hogy itt többre nem remélheti fennmaradását vérrokon népek államszövetségétől, lezárta a kapukat és minden búskomorság, rossz előérzet nélkül alkalmazkodott az új helyzethez. -

Ebben legfőbb eszköze az ősi szabadságszeretet volt, mely most már levethette azon korlátozásokat, melyeket a lovasnomád államélet reakényszerített. Mióta nincs többé a magyaroknak rokona, nem bízik többé senkiben, senkivel nem áll össze élet-halálra, s mindenkit a gyepon túl lévőknek tekint, akivel csak a gyepek járhatatlan rengetegeiben épült szűk kis kapukon át hajlandó érintkezni. És a kapukat maga őrzi, vagy az országába fogadott vérrokonaival őrizteti. A gyepek minden oldalról, kelet és nyugat, dél és észak felé megvédik; e nagyszerűen funkcionáló védelmi örvonal mögött ősi életkedve hatalmas munkára ösztökéli, hogy szabadságát megvédje és minden-

kor biztosíthassa. Az, amit ma szentistváni államszervezetnek nevezünk, ennek a magyar életkedvnek volt munkája az ősi dinasztia legnagyobb sarja, Szent István agyán át. Szent István volt az, aki az ősi magyar szabadságszeretetet földhöz kötötte, tájakhoz, folyókhoz, a négy folyó és a Kárpátok országához. A nomád és félnomád magyar szabadságszeretete csak a nemzetiségek és törzsek szokásjogától őrzött, védett életet és még legföllebb a törzs nyári füves legelőit, folyókmenti téli tartózkodási helyét szerette szabadnak látni; még a kalandozások korának magyarja sem zárta le határait, hogy azok mögül minél gyorsabban kitorhessen a gazdag nyugati vagy bizánci tájakra, melyekből élt és reájuk szinte éppúgy szüksége volt, mint saját szállásföldjeire. Csak Szent István vonta meg az éles választóvonalat, mely nélkül nincs önálló nemzeti élet: mi a haza és mi az idegen, külső föld. Az ő rendelkezései jelölték ki a szabadságszeretet méltó tárgyát, a hazát és a haza földjét, s az ő államszervezése bocsátotta a magyar szabadságszeretet rendelkezésére annak legfőbb eszközét, a magyar államot. Amit félretolt, a nomád szabadságszeretet, az új viszonyok között már úgyszólván külső végveszély és belső anarchia felidézőjévé vált, de amit helyébe állított, a haza, a föld, az állam és az államnak honvédő és nemzetfenntartó erői, mindenkor hatni fognak.

A magyar szabadságszeretet ettől fogva irányul Magyarország és a magyar állam függetlenségének megvédésére. Ez a föld egységes, zárt, ugyanazon uralom alatt álló terület. Szent Istvánnak sikerült a Duna völgyében, a Kárpátok alján minden lakott területet uralma alá hajtani, s ezzel a magyar történeti folyamatot évszázadokra kihatóan megkönnyíteni. Más népeknek hosszú, keserves munkájukba került államterületük és népi egységük biztosítása, a széthúzó erők elfojtása, a külön kis területek és azok kormányzatai egybekapcsolása. Az első magyar király, könyörtelenül legyőzve az erdélyi Gyulát, a ma-

rosi Ajtonyt, a somogyi Koppányt, a szabadságszeretet hajtóerejét kiterjesztette a Kárpátok vonaláig; az ő uralkodása óta már tizedik százada, hogy folyvást megújuló nemzedékek féltékenyen néznek a négy világtáj felé, nehogy itt vagy ott idegenek tegyék rá kezüket az ország részeire. A központ, a magyar állami kormányzat, ellenáll országrészek és határterületek leszállításának, s viszont a végeken sem vehető észre évszázadok folyamán, amíg még túlnyomóan magyar a lakosságuk, elszakadási szándék, szétforgácsolódási hajlam. Még a legnagyobb közigazgatási egység, Erdély sem akart soha elválni a többi magyar területtől mindaddig, míg Szolimán parancsa és hódítása rá nem kényszerítette az önállóságra. A nomád szabadságszeretet nagyszerűen alkalmazkodott tehát, karjaival szorosan átölelte azt a földet, melyet Szent István népe hazájának rendelt el. A magyar vitézségnek pedig, mint a szabadságszeretet derivátumának, nem a marhacsordák és ménesek számának gyárapítása és zsákmányszerzés lett többé a feladata, hanem a haza földjének és az állam függetlenségének megvédése.

A harmadik ősi tulajdonság, a politizáló hajlam, azaz politikai tehetség is tovább alakult Szent István működésében. Először mint politikai hagyomány, másodszer mint az új, keresztény nemzetközi élet eszközeinek és lehetőségeinek felhasználása. A nomád eurázsiai lovasnépek politikai hagyománya, mint láttuk, abban állott, hogy a hatalmi körükbe lépett más, kisebb, gyöngébb népeket és néptöredékeket nem nyomták el, hanem békében és háborúban társaikká tették. Bizonyára ez a hagyomány is érvényesült Szent István azon rendelkezéseiben, melyekkel idegen lovagokat, papokat, iparos mesterembereket hozott be az országba és kinek-kinek meghagyta a saját szokásai szerint, saját nyelvében való életet. A beköltöző idegenek szerepének e szentistváni szelid gyakorlatából fejlődött ki a középkori magyar államnak, mai szóval mondva, nemzetiségi vagy kisebb-

ségi politikája, mely az utóbb beköltözött nem-magyar népeknek: bessenyőknek, erdélyi szászoknak, szepesi és más német, olasz városoknak, oláh kerületeknek, rutén, vlach és tót hegy lakók telepeinek, a síkság kun és jász lakóinak területi, személyi és kulturális autonómiát adott, s őket ezen önadta jogaikban évszázadokon át megtartotta. Igaz, hogy a középkorban az államterület szétforgácsolódása különböző területi autonómiákra másutt is szokásban volt, de a szentistváni államberendezés két alapvető vonásával eltért az akkori európai gyakorlattól. Az egyik az volt, hogy Szent István és utódai csak idegen néptörödékeknek adtak ily autonóm jogokat; magyar egyházi vagy világi fejedelemségek territoriális autonómiával soha nem alakulhattak ki magyar földön. Azaz az államélet egységét a magyar királyok mindig megóvták, kivételt csak akkor tettek autonóm területek alakításával, amikor idegen népelemek elhelyezéséről volt szó. Másrészt a beköltöző idegeneket privilégiumaikban meg is tartották, minek következtében olyan nemzeti-ségi harc, véres jelenetek sorozatával, mint például a német-szláv népek érintkezési vonalán, nálunk nem is ütött ki soha, amíg ez a régi rendszer életben volt, s amíg új idegenek tömege be nem költözött a török háborúk alatt és után. A magyar rendszer biztosította a belső békét és az idegenek megelégedését, s így bizvást tekinthetjük a magyar politikai tehetség, közelebről: józan realizmus bizonyítékának. Hogy benne határozott nemzeti politika és szabadságszeretet működött, azt világossá teszi az a körülmény, hogy a területi különállással visszaélő, s a magyarság veszedelmévé válható idegeneket, mint II. András a német lovagrendet, eltávolították az országból, s a XV. század eleje óta mind nagyobb tömegekben idemenekülő rácoknak sem adtak ily privilégiumokat, mert tudták róluk, hogy alkalom adtán szívesen cimboráinak a pogány törökkel. A főérdek a magyar nép és állam sérthetlensége volt, de azo-

kát az idegeneket, akik beleilleszkedtek a magyar állam kereteibe, szívesen fogadták és támogatták. Az emberséges magyar kisebbségi politika és annak türelme ilyképpen az ősi, nomád-kori politikai hagyományban gyökerezett, de az új viszonyok között új, életerős hajtásokat növelt.

Ez a politikai hagyomány azonban nem állt útjába az idegenek teljes beolvadásának sem. Tudjuk, hogy a „nagy család”, az „aul” nem vérségi kapcsolatot jelentett, benne idegenvérűek is felvételre találtak, egyéni „asszimiláció” az eurázsiai lovas-nomádok közt gyakori lehetett. Szent István sem vágta ennek útját, ebben is az ősi hagyományt alkalmazva megváltozott viszonyokra. Beköltözött német és olasz lovagjai magyar nőekkel házasodtak össze, magyar földesurak és magyar nemzetségek alapítói lettek. Azok a német urak, akik Koppány ellen diadalra vitték Szent István törzsi seregét, harminc esztendő múlva, maguk vagy fiaik, már mint magyar urak segítették kiverni az országból II. Konrád német császár hadát. Idegenek szokásainak és életmódjának sértetlen fenntartása, de a nemzethez közeledő idegenek magyarosodásának megengedése és elősegítése egyképpen a régi politikai tehetség hagyatéka Szent István államában.

Az ősi tulajdonságok tehát, melyek a magyar nép vándoréletén örködték, továbbra is végigkísérték őt európai keresztény útjában is. A kereszténység felvétele és a nyugati civilizációba való beilleszkedés viszont végtelen sok új eszközzel és lehetőséggel gyarapította a politikai tehetség hatókörét. A lovas-nomád nép egyszínű élete most tarkult meg igazában, nagy feladatok, veszedelmek, sikerek rejtöztek a Kárpátok medencéjében azon nép számára, mely bele tudott törni a letelepedésbe és bele tudott tanulni az új eszközök használatába. Azzal, hogy az eszközök keresztények voltak, ellentétben az ősi politika eszközeivel, még nem sokat mondtunk, hiszen az „evilági” politika

eszközeit a keresztény hit a középkorban sem tudta megszentelni, a politika akkor is a „civitas terrena” dolga volt, erőszakkal, fegyverrel, alattomos eszközökkel. A keresztény népek mégis, bármennyire harcoltak is egymás ellen, képezték valamiféle egységet, melyből a pogány ok ki voltak zárva s amely egységnek bizonyágául szolgálnak a Szentföld felszabadítására irányuló kereszteshadjáratok. Ebbe az egységbe Magyarország is beilleszkedett, nemcsak II. András kereszteshadjáratára megrendezésével, hanem azzal is, hogy a magyar politikai génusz a kereszténységre térés után maga is hozzányúlt a keresztény szellem adta lehetőségekhez az állam erősítésére, a nép egységének és biztonságának növelésére. A király felkent személye, a korona vallásos ereje más nyugati népeknél is nemzetpolitikai szerepet töltött be, elkezdve a franciáktól egész a csehekig, de a szentkoronának egyik nép sem tulajdonított oly nagy összetartó nemzeti erőt, mint a magyar. A lovas-nomád pogány fejedelemek leszármazol most már csak akkor igazi vezetői nemzetüknek, ha Szent István koronája, a „corona angelica” megérintette homlokukat. A koronás király egész magyar szimbolikája és nagyon is reális politikai jelentősége nézetem szerint pozitív bizonyítéka annak, hogy az ősi magyar politikai tehetség töretlenül működött tovább és az új, keresztény anyagból geniális módon tudta kiformálni a nemzet fenntartására szükséges eszközöket. Az eredeti szabadságszeretetet most már keresztény gondolkodással valósította meg a nemzet: a szentkoronát hordozó király senkinek sem szolgálhatott, – ezt még I. Lipót-nak is el kellett ismernie, s még a XVIII. század bárók regnum Marianum-ának magyarja is büszkén kiáltotta: nemini servivimus unquam – soha senkinek sem voltunk alattvalói. Az államterület egységének fenntartása is új erőt nyert a keresztény szemlélettől, a magyar állam és tartományai a szentkorona testévé és tagjaivá lettek, s a magyar korona sokkal

erősebb összetartó erőt sugárzott ki magából, mint akár a német birodalom koronája, mely egész országrészeket, német lakossággal, mint Svájcot, Hollandiát engedte, hogy kicsússzanak hatalma alól.

Ez a keresztény alapokra helyezkedett államkormányzás idővel még az emlékezetéből is kivetette a pogánykori politika eszközeit és módszereit, de megőrzött valamit abból a forma-érzékből, melyet mai kutatóink a magyar művészetben is megfigyelnek. Fantasztikus tervek, a reális talajtól ellendült és így biztos bukásra kárhoztatott vállalkozások nincsenek a magyar középkorban, amíg a nemzet politikai érzéke szabadon, önmaga törvényeinek engedelmessé alkothatott. Figyeljük meg: királyaink az országhatárt lassú, szívós telepítési munkával lépésről-lépésre tolták kifelé a Kárpátok rengetegeiben, s amikor végre elérték a hegylánc élein a vízválasztókat, a természetes határokat, megálltak és nem gondoltak a gyeplővonal továbbhelyezésére. A „természetes határokat” felismerték és respekálták, ez a tény magában is mutatja politikai genialitásukat, mellyel sok-sok más népet felülmúltak és egyszersmind azt is, hogy a magyar uralom Kelet- és Közép-Európa határain békés állandóság és józan nyugalom uralma volt. És figyeljük meg azt is, hogy középkori királyaink közt nincsen hódító, aki ragadozó módjára ugrott volna a szomszéd nyakának s aki a szentkorona hagyományos övezetébe oda nem illő területeket vont volna be. A magyar királyok nem a „birodalom növelői”, – Mehrer des Reiches – őket a koronázási eskü a terület megtartására és visszaszerzésére kötelezi. A két első század Árpád-jainak makacsul folytatott halicsi és horvát-balkáni hadjáratai nem hódítást céloztak, hanem az akkori közép-kelet európai dinasztikus felfogás szerint a rokonoknak trónjukon való megtartását vagy visszahelyezését; ezek a háborúk a magyar politikai bölcsességtől független

dinasztikus epizódok voltak, ami abból a jelenetből is kiderül, amikor a magyar urak királyukat, II. Istvánt ott akarják hagyni, hadd ostromolja egyedül azt a ladoméri várat! Más értelmű volt a balkáni előnyomulásnak, melyre a magyarság az onnan fenyegető veszélyek megelőzésére volt kénytelen; ezeket az idegen lakosságú területeket nem is csatolta be országába; mint bánóságokat külön igazgatás alatt, többnyire odaváló bánok vezetése alatt hagyta meg, valami halvány emlékeként annak a módnak, mellyel lovas-nomád korában idegen törzseket csatolt magához. Keleten az oláh vajdaságokra csak akkor és rendszeren csak pillanatokig tette rá kezét, amikor saját biztonsága érdekében szükséges volt. Ugyanez volt a helyzet a nyugati határokon: Ausztria, Stájerország ügyeibe csak akkor avatkoztak, amikor – így II. Ottokár részéről – veszély fenyegetett onnan. Talán Nagy Lajos volt az egyetlen, aki a magyar politikai hagyomány útjából kitért, nem is egy, hanem két irányban. Egyrészt nápolyi hadjárataival, – Itália ege alá lovassereg élén vonulva a magyar király a német és francia uralkodók közé vegyült, elvetve a józan magyar mérlegelést, mely mindig tudta, érdemes-e és a nemzet érdekében van-e kimozdulni. Másrészt balkáni térítő működésével, amire az Egyház kedvéért vállalkozott, a magyarság igazi szükségétől függetlenül. Nagy Lajos bizonyára monumentális lovagkirályunk volt, de a magyar „észjárás” nem egészen sajátította el, talán kevésbé, mint energikus, realista atyja. Az ő mély Szent László-tisztelete, Zsigmond királyéval együtt, talán úgy is értékelhető, mint a még nem régóta magyarnak bizonyágkeresése magyarságáról, önmaga meggyőzésére.

És a századok egymást váltották, új és új nemzedékek keltek és hulltak a sírba, a keresztény Európa civilizációja új és új hullámokkal öntötte el az egykori nomád lovasokat. A román és gótikus szellemiség meghozta egymást követően a

maga politikai, vallási, öltözködési divatjait, új és új f egy ve-reket és mindennapi eszközöket, de mindezek a változások nem érintették a történetalkotó erőket, melyek a felszín alatt mún-kálva, a nomád és keresztény világ szintéziseként állandósították a magyar nemzet életét. A nagy változást a humanizmus és renaissance áramlata hozta magával, tudatosan elszakítva az állam transcendens kapcsolatait, melyek azt minden gyatra té-velygés és vétek mellett is az „égihez” kötötték. Macchiavelli még meg sem született, mégis az ő elvei mozgatták meg az új légkörben élő politikusokat. Igaz, a Principe önző elvei minden politikában fellelhetők, mely ellenséges viszonyok közt akar egy népet vagy államközösséget életben tartani; emlékszünk, hogy már Bölcs Leó is álnokoknak nevezte a türkök, azaz ma-gyarok vezéreit. Nagy azonban a különbség az elítélendő dől-gok leplezése és nyílt bevallása között. A renaissance állam-férfiai nemcsak bevallották, hogy a keresztény erkölestől élté-rően cselekszenek, hanem alkalmilag minden lépésüket a trans-cendens igazságszolgáltatástól függetlenül, azt egyenesen kihíva tették meg. A magyar politikai hagyománnyal, mely az elér-hető és a szükséges korlátai közt szeretett maradni, bizonyára ellenkezett ez a szenvedélyes ágálás, nagyralátó mozgékony-ság, mely a kirakatba tett halálos vétkek politikusaitól elkezdve, a groteszk megalomániás költőkig minden renaissance-embernek többé-kevésbé jellemzője volt. A magyar politikát ebben a korszakban a két Hunyadi, atya és fiú, irányította. Az atya, akár oláh származású volt, akár, mint újabban gyanítják, Luxemburgi Zsigmond király fia, a hagyományos magyar erők-vel dolgozott, és egész egyénisége, hadvezetése és belső szervező munkája legszebb szintézise a keresztény színezetű magyar sza-badságszeretetnek, vitézségnek és politikai józanságnak. Fia, Ma-tyás, már lelkében felszabadult a kereszténység és hagyomány kor-látaitól; ő az első magyar király, aki tisztán egyéni hajlamból

külső hódításra indul: a cseh koronatarományok és Ausztria birtoka valóban nem volt szükséges a magyar boldogsághoz vagy biztonsághoz. De még ez a korlátlanul nagyravágyó renaissance királyunk is mennyire aláveti magát a valóságnak, ellentétben idegen kortársaival, kalandos, szinte világalraeljáró tervek kovácsolóival, Merész Károlytól Miksa császáron át Podjebrád cseh királyig, aki egész szerényen csak Bizánc császára akart lenni. Corvin Mátyás németrómai császársága nem volt ily elérhetetlen álom s ami pozitív lépést magas céljának érdekében tett, az mind arról tanúskodik, hogy benne is élt a magyar politikai hagyomány. Diplomáciájával évtizedeken át végigtapogatja a németrómai terület erőit, melyiket tudná szolgálatába hajtani; pénzt, fenyegetést, fegyveres erőszakot mindig csak ott alkalmaz, ahol annak eredményéről szinte bizonyos; a kellő pillanatokot kivárva, otthon hatalmas hadsereget alkot, s ezt soha nem kockáztatja; céljait sokáig nem tűzi ki, de amikor elindul, szívósan megmarad az úton és végül is nagy kiterjedésű idegen területeket szerez meg; ezek kormányzásában a bennszülötteket is részelteti. Mindez a politikai tett és módszer nem egyedül renaissance, hanem magyar renaissance jellegű: Mátyás renaissance korlátlanságát a magyar politikai hagyomány kötötte meg. Ha életben marad és ha halálával nem indul meg Magyarország bomlása, hódításai bizonyára nem pattannak szét renaissance légbuborékként, mert gyakorlatias magyar belátás alapozta meg őket.

A KÖZÉPKORNAK EZ ARÁNYLAG EGYENES vonalú fejlődését végignézve, két kérdés merül fel. Vajjon a vezető osztály, mely ezt a hagyományos magyar politikát megvalósította, valóban magyar volt-e? és másodszer, hogyan viszonylott a nép egész tömege ehhez a vezető osztályhoz? Mind a két kérdés összefügg egymással s mindkettőre kielégítő választ tudunk adni az

utóbbi negyedszázad hazai társadalomtörténeti kutatásai alapján.

A vezető osztály, ebben nincs kétség, túlnyomóan, nagy többségében mindenkor magyar volt. Az Árpád-ház kihalása után, igaz, idegen származásúak ültek a trónon, de ezeknek tanácsosai is magyarok voltak, nagyrészt régi magyar nemzetségek leszármazól. Nem hiányoztak azonban, a szentistváni államgondolatok értelmében, idegen születésű főpapok, főurak sem, gyakran olyanok, akik csak első generációban, éppen akkor váltak magyarrá. Az olasz Gellért püspök, a francia Róbert érsek nagy szerepet játszott és nagy hatással volt a magyar dolgok menetére. Szent István teuton és olasz nagyurain elkezdve később is, főként királyi házasságok alkalmától elősegítve, jöttek be idegenek, akik a legmagasabb vezető osztályban helyezkedtek el, olaszok, spanyolok, franciák, lengyelek, „merániak”, szerbek és más délszlávok. Az egymást követő kormányokban négyszáz esztendő alatt végeláthatatlan hosszú sora követte egymást a főhivatalnokoknak, akiknek egyéniségét és családi kapcsolatait Hóman Bálint oly alaposan megismerte, mint másvalaki a saját korának embereit. Az ő könyvének átlapozása után nem lehet kétséges előbb kifejtett nézetünk: a középkori magyar politikát egészben véve született magyarok, még pedig régi családok tagjai intézték, ami egyszeriben érthetővé teszi régi hagyományok érvényesülését. A sok rendszerváltozásnál, amit főként erélyesebb királyaink eszközöltek, gyakran kerültek fel szegény, kismemesnek mondható családok tagjai, de valódi homo novusok, akiknek ősei jobbágyok voltak, látható módon csak Mátyás királynak minden előítéllettől ment, a személyes virtú-t minden származási táblánál többre becsülő uralma idején. Ő alatta indul meg a délszlávok előretörése is az egyházi méltóságok és kormányhivatalok felé.

Nem kell azonban gondolnunk, mintha a kormányzó körö-

két szellemileg 15 áthatolhatlan fal választotta volna el a nép többi részétől. Az első századokban a politikát is intéző főrangúak többségének műveltsége még aligha vált el a népi műveltségtől; urak és „parasztok” ugyanazon népi nyelvet beszélték és Horváth János megmutatta, minő emberfeletti nehézségekkel született meg a középkor második felében a magyar nyelvnek európai keresztény kultúrát kifejező készsége. Legalább is a Zsigmond korabeli protorenaissanceig, amikor először kapcsolódik be a vezető osztály tekintélyes része a nyugati főrangú életbe, fel kell tennünk, hogy a vezető réteg ugyanazon magyaros légkörben élt, mint az alsóbb néposztályok, – Garai Miklós nádorról és Mátyás humanista püspökeiről ezt már nem tehetjük fel. Ami annyit jelent, hogy a hagyományos magyar politikát a XV. századig még nem vékony intellektuális réteg képviselte, az uralkodó osztálynak még megvolt a szellemi egysége a nemzet egész tömegével és nem égette fel maga mögött a hidat, mint később, a rendiség teljes kialakulása után. Az első századokban különben sem voltak a társadalomban mereven elkülönített osztályok. A település a XI. és XII. században ősi nomád szokásokból következő, földközösség kéréteiben ment végbe s mikor már a faluközösségek is létrejöttek, ezekben igen sok fajta jogú és különböző uraknak szolgáló emberek szorultak össze. Több birtokos emberei közösen művelték ugyanazon földet s közöttük szolgák, szabadosok, szabad telepesek vegyesen laktak. A XII. és XIII. századi reánk maradt oklevelek az esetek százait sorolják fel, mikor e chaotikus viszonyokat felhasználva, a földesúri népek iparkodtak magasabb osztályokba bejutni, jobb kondíciójú népek közé. Ezeket a viszonyokat persze csak a mi kiszikkadt és agyonegalizált, majd agyonetatizált jogérzékünk nézheti chaotikusnak; akkoriban mindezen szolgáknak, ministerialisoknak, udvarnokoknak, várnépeknek megvolt a maguk körülírt helye, joga és kötelessége

s társadalmi helyzetében kiki védelemre számíthatott minden hatóságnál fel egészen a királyig. A műveltség kettészakadásáról még szó sem lehetett, ennyire egymásba folyó társadalom idején; ehhez az kellett, hogy az úri, parancsoló osztály végkép elváljék a jobbágytól, a szolgálótól, ami csak a középkor végén ment végbe. A nemesi osztálynak XIII. századbeli kialakulásával még mindig nem vonódott meg ez az éles határvonal, sem pedig azzal, hogy a XIV. század közepén már érelyes törekvések jelentkeztek abban az irányban, hogy a szolgáló népek kötelességei egységesíttessenek, ami előfeltétele volt az alsó néposztály megmerevedésének. Egységes jobbágyosztályról még a következő század első felében sem lehet szó; ehelyett nagyszámmal vannak adataink, melyek azt mutatják, hogy úr és jobbágy közt sokkal szélesebb területen áll fenn az érdek-közösség, semmint gondolnók. A század magánharcaiban, melyek egyszerű határsértéstől és útonállástól nagyhatalmú szomszéd földesurak népeinek fegyveres hadjáratáig fokozódtak s amelyeket Mátyás király csak nagy nehézséggel tudott megszüntetni, a földesúr nemes gazdatisztje, udvarbírája vagy familiárisa vezetése alatt főként jobbágyok, parasztok, mesteremberek vesznek részt, akik természetesen maguk is részesednek az ily rablóhadjáratok zsákmányaiban. A jobbágy még ekkor is fegyveres, fegyverforgató, vitézséget gyakorló ember, akit be is soroznak az országot fenntartó banderiális és portális katonaságba. Szabad költözése még nem vitás; Mátyás király a földesuraknak földhöz kötő törekvéseit még erélyesen elutasítja. Vagyonhoz, sőt birtokhoz is bizonyos körülmények közt joga van; földesúri uralom alatt álló jobbágyok más úrtól földet, így különösen szőlőket bérelhetnek s adataink vannak arra, hogy a kor viszonyaihoz képest nem egy jobbágy gazdagnak is volt mondható. Mindebből következik, hogy a jobbágy még nem volt kizárva a nemzeti műveltségből, tehát a népet és

vehető osztályát szoros anyagi és szellemi kapcsok és közös kultúra tartotta össze. Ennek nemzeti jelentőségét igazában csak mi tudjuk méltányolni, akik magunk előtt látjuk, „magaskultúra” és népi kultúra, politizáló vezető osztály és nemzetileg közönyös szegény nép borzasztó kettészakadását. Az egységes jobbágyosztályba utóbb lesüllyedt parasztság is megtartotta ősi kultúrájából amit szegénysége megengedett neki, ennek bizonyítéka népzenénk, népművészetünk és nem utolsó sorban nyelvünk; az is bizonyos, hogy szabadságszeretettől meghatározott ősi nemes emberiségét sem vesztette el új, lealázó helyzetében sem, aminek bizonyítására legyen elég a XVII. századi magyar utazó, Szepsi Csombor Márton megfigyeléseire hivatkoznom: ő felháborodva szemlélte a francia jobbágy alázatosságát, koldulását, térd- és főhajtásait és ezzel szemben rámutatott a magyar jobbágy önérzetére és földesuraihoz való elfogulatlan viszonyára: „házánkban gyakorta az nemesember is betér az szegény parasztember házához s nem szégyenli túrót és kenyeret kérni tőle”, amit persze a magyar jobbágy ingyen ad urának, azaz a földesúr vendége jobbágyának. Ilyen és hasonló adatok szerint a szegény nép és vezető osztály közt még nem fejlődött ki nagy jellembeli eltérés; mindkettő lelkében ott működött még az ősi szabadságszeretet, az „úri” gondolkodásnak és a más ember megbecsülésének igazi kútfeje, a rabszolgaságnak és a rabszolgatartásnak ellentéte, de a magyar történet tényleges alakulását ez már nem befolyásolta: az alsóbb néposztályok a nemesség és parasztság végleges jogi elválása után kiestek a nemzeti élet irányításából.

Több mint századok előkészület után, melyet Mátyás király jobbágybarát törvényhozása csak megszakított, de megállítani nem tudott, a végzet az 1514-i jobbágy törvényekben teljesedett be, melyeket Verbőczy István felvén Hármaskönyvébe, ezzel érvényüket 1848-ig biztosította. A jobbágyságnak

ez új helyzetében lehetlenné vált mindennemű politikai működés, a legkisebb befolyás is a magyar történet alakítására; véleményét politikai dolgokban soha többé nem kérdezték meg, látköre túl nem nőhetett kijelölt foglalkozásán, az agrármunkán és azt kiegészítő falusi kisiparon. Igaz, hogy a földközösség egyes vidékeken még sokáig megmaradt, ami a birtokos és a parasztság között valami lelki közösséget is jelentett: később pedig, amikor a földesúr birtoka végkép kivált és elkülönződött a jobbágyfaluétól, a parasztok akkor is többé-kevésbé legális haszonélvezői maradtak az úr erdejének, mezőjének, legelőjének, tehát a kapcsolatok végkép nem szakadtak meg.} Mindez azonban csak bizonyos kulturális értékek csereforgalmát tette lehetővé: a parasztok átvették az úriházból a „lesüllyedő” kultúrjavakat, legelőször a renaissance bútorformákat, hímzéseket, színgazdagságot, az urak pedig továbbra is azt az ősi magyar beszédmodort használták, fordulataival, szóbőséggével, finom elhallgatásaival és kihagyásaival, mely régebben az egész nép tulajdona volt s most, a nyugatias gondolkodás térj édesével, mindinkább visszavonult a parasztlélek érintetlen mélységeibe. Úr és paraszt még tudott egymás nyelvén, megértette egy mást s így még jó ideig feltehetjük, legalább is a XVI. századra nézve, hogy az úri politika az egész nemzet számára érthető formákban folyt le.

De bármennyire megvolt is, egyelőre még, a szellemi hátvédje a nemesi osztálynak a jogtalanná tett parasztság gondolkodásában, ez lényegesen nem könnyítette meg a feladatot, melyet magára vállalt. A Verbőczy-féle kategóriák fennállása idején az országnak, mondjuk, tizenkilenc-huszadrésze földbirtoklásra, hivatalviselésre, műveltségszerzésre képtelenné vált, a felülről jött parancsok végrehajtásán kívül minden más tévé-, kenység tilos volt számára. Felelőssége többé a parasztnak nincsen a magyar sors alakításában, még akkor sem, ha a végvá-

rakat az ő „ingyenes munkája” építi és tartja karban, ha a végvonal hajdú és huszárcsapataiban ő is harcol s ha az ország felszabadítása után a hadiadót, a seregek ellátását, a vármegyei közigazgatás költségeit szinte egyedül fedezi is. felelőssége mindenért a nemességnek van, hiszen ő zárta ki a nemzet tevékeny közösségéből annak túlnyomó részét s a rendiség fenntartásával, ellenállva I. Ferdinánd püspökei, III. Károly nagyurainak, Mária Terézia és II. József hivatalnokai, Széchenyi Istvan és társai humánusabb kezdeményeinek, a nemzet többségét tehetetlenné, mellőzhetővé, semmivé tette. Elismerjük, hogy az újkor jobbagyság más népeknél is megvolt, sőt német, cseh, lengyel, osztrák területen gyakran embertelenebbül sújtotta a jobbagyságot, mint Magyarországon, de azokban a nemzeti életet ily széles tömegek degradálásával mégsem sebesíté oly végzetes módon, mert a legtöbb ily jobbagytartó országban nemesség és jobbagyság közt volt már polgári osztály is, melyben a nemzeti jellemvonások az új idők szükségleteinek megfelelően új formákra találhattak s így a nemesség állam- és nemzetfenntartó munkáját lényegesen megkönnyítették. Magyar polgári osztály hiánya következtében nemes és jobbagy közt rémítő mélység nyílt meg s a vezető osztály még nagyobb felelősség elé került.

Mohácsnál már ez a kizárólagos uralomra tört vezető osztály bukott el. Az öröknek az a józanul elrendezett viszonya, mely még a rendi magyar alkotmányt is jellemezte, már Mátyás halála óta megbomlott: a királyi hatalom, korábban a nemzet szükségleteihez képest egyképpen nagy a fékezésben és előrelendítésben, már évtizedek óta erőtlen viaszfiguraként statisztált a pártküzdelmekben, melyek során a főpapok és főurak tekintélye is lehanyatlott, a döntés a nemzet életkérdéseiben kortesbeszédektől felizgatott, politikailag analfabéta kisnemesek fegyveres tömegeire szállott át. Nem csoda, ha a nemzet örökölt

belső szervezetének ily szétbomlása közben a hagyományos népi jellemvonások sem funkcionáltak többé. Vitéz katonák helyébe vakmerő kalandorok léptek, a tájékozatlan sereg sokszoros túlerővel szemben harcba kényszerítette vezérét, a tanácskozás nyugalma és lehetősége eltűnt, azé a tanácskozása, mely évszázadokon át erőssége volt a magyarnak. Ebben a kapcsolatban nyernek jelentőséget adataink, melyek szerint már a Mohácsot megelőző országgyűléseken sem volt nyugodt diszkusszió, a tömegek nem hallgatták meg szónokaikat, lehurrogták őket, minden tumultuárisan, terror hatása alatt ment végbe. Amint ez természetes is. A szabadságszeretetet nem vezetheti többé azokat a tömegeket, melyekben szabadság már szabadossággá fajult el: nekem minden szabad, neked semmi; aki csak parancsol és nincsenek kötelességei, az önmagában és alattvalóiban is megöli az egyenlőség érzését, mely pedig az ősi szabad magyarságban bizonyosan megvolt. A jobbágyság örök időkre szolgáltságba taszított s akik ezt megtették, Mohács idején már remegve ültek otthon, lesve jobbágyaikat, nehogy fellázadjanak és a nemesek ellen forduljanak. Az uralomra jutott egyhuzad-rész magyar közt már csak kevés akadt szabadságszerető, vitéz és belátó; ezek mind ott voltak Mohácsnál; elvesztették életüket, de megmentették a magyar becsületet.

MOHÁCS UTÁN EGYETLEN FELADAT hárult az életbenmaradottakra: az ország védelme és ennek érdekében az államegység helyreállítása. A török fenyegetés állandó súlya alatt, mintha egyszeriben elvágták volna, megszűnt a kisnemesség túltengő befolyása; a politika megint a nagybirtokosok, egyházi és világi főurak dolga lett, amióta fejenként nem gyűlhetett többé össze a nemesség a rendi gyűlésekre. Ha a főnemesi osztály Mohács után csak annyira magyar, mint még Zsigmond és Hunyadi János korában, kétségtelenül rátalál a kivezető útra.

Külső segítség egyedül I. Ferdinándtól volt várható, s ezt a segítséget minden kockázat nélkül el lehetett fogadni, amíg Ferdinánd nem volt császár, csak Ausztria és Csehország ura. Ez a két terület ugyanis együtvéve sem volt olyan erős és hatalmas, mint Magyarország, tehát ha az ország Ferdinánd segítségével visszanyeri integritását, ennek fejében nem kellett tartania attól, hogy Bécs uralma alá kerül. Ferdinánd csak ntkán és nagynehezen kapott segítséget bátyjától, V. Károly császártól, de ami fegyverest ömaga, saját tartományaiból összeszedett és ha azt nem János ellen kellett volna küldenie, hanem az egységes Magyarország haderejével együtt Szolimán ellen, azzal bizonyára helyreállíthatta volna a déli védvonalat. A tragédiát az okozta, hogy a vezető főurakból épp ez időben hiányzott a hagyományos politikai bölcsesség, a helyzetet nem voltak képesek a tényekből kiindulva megítélni, s ehelyett előbb azt a főurat választották királlyá, aki akkor már két évtizeden át szinte naponként bebizonyította kormányzásbeli tehetetlenségét, azután pedig ennek a királynak védelmében behívták az országba az ősi ellenséget, a pogány törököt. Alig képzelhető el a hagyományos magyar politikai bölcsesség súlyosabb arculcsapása, mint János kormányának török segítséggel fenntartása. De ezt is megértjük, ha ismerjük János tanácsadóit, pártszenvedélyben felnőtt néhány magyar úr mellett délszláv főpapokat és egy mással rokonságban álló szerb-oláh családok fiait. Zápolyai nevű király alatt Petrovics, Perussith, Cserepovics, Drágffy, Patócsy, Frangepán, Majlád, Statileo, Brodarics, Verancsics nevű kormányférfiak, diplomaták, hadvezérek akadályozták az ország egyesítését; a magyar urak végül is csak akkor tudtak összeállni két királyuk erőszakkal kibékítésére, mikor már elmúlt a több mint tíz esztendeig tartó „psychologiai pillanat” és sem János nem akarta többé családja királyi jövőjét feláldozni, sem Ferdinánd nem volt képes a polgárháborúban elhasznált csapa-

taik idején pótolni, a török pedig e huzavona alatt rájött Magyarország szervi gyöngeségére. Budavár 1541-i elveszte, éppúgy, mint Mohács, a régi államfenntartó erők teljes meggyengülését demonstrálta.

Két olyan csapás, mint Mohács és Budavár, végre is életre keltette a magyar energiát. 1541 után valóban olyan volt a magyar helyzet, hogy a leghiszékenyebb optimistákat is kellett, hogy kijózanítsa s a legfeketébb pesszimisták jóslatait is igazolta. A három részre vagdalt országban alig volt többé lehetőség arra, hogy a magyarság régi független életét tovább élje, hiszen mindenütt idegenek parancsoltak neki: Nyugaton Bécs, Erdélyben Szolimán, a hódoltságban basák és bégek. Ha a magyar még megtartott valamit ősi nomád szabadságszeretetéből, akkor lehetetlen volt fel nem lázadnia, hiszen sem állami, sem egyéni élete nem volt többé az övé. Ilyen katasztrófa nem érte a népet még soha, bár hasonló krízist élt át a Magyarországra költözés előtt a bessenyő támadáskor és Utóbb, amikor Szent István alkotó munkájának a törzsfők egymásután ellenszegültek. De ez a két krízis nem romlott katasztrófává, Árpád és István még igazi magyarok voltak. Mohács után is bizonyára éltek igazi magyarok, – mi lenne egy népből, ha nem lennének jobbjai? – de a földrengés második lökéséig vagy nem jutottak szóhoz és hatalomhoz, vagy pedig szabadságérzetük és bátorságuk mellől hiányzott a harmadik nemzeti erény, a politikai belátás. Budavár elvesztése után egymást követve álltak talpra nagy politikai tehetségek, akik a hazai föld primer szeretetéből éveket és évtizedeket átdolgoztak a szétszakadt ország egyesítésére. Munkájuknál érdemes egy pillanatra megállanunk, egyrészt, mert bőven folyó adataink miatt közelebről is szemügyre vehetjük őket, semmint a középkor régebbi államférfiait, másrészt, mert szinte megoldhatatlan feladatok előtt állva a hagyományos politikát új, hatékonyabb eszközökkel folytatták s

egszersmind olyan szenvedéllyel, a hazának idejüket, becsületüket, egész sorsukat áldozatul dobva, aminő szenvedély régebben talán csak Szent Istvánban izzott, amikor Magyarországról saját rokonait is kiirtotta. Három nemzedéknek három nagy magyarját, Fráter Györgyöt, Báthory Istvánt és Bocskai Istvánt nézzük meg politikai munkájában.

Fráter György nem volt ugyan magyar származású, de politikai magatartása az országot és nemzetet fenyegető veszéllyel szemben ugyanaz volt, mint az ősmagyar Báthoryé és Bocskaié. Akkor is a közismert asszimilációs törvény bizonyosodott be: túlságos nagy idegen tömegeket nem lehet beolvasztani, ezért viselkedett a sok délszláv János udvarában a magyar érdekek kárára; egyesek azonban éppoly jó magyarrá váltak, akár csak a vérbeliek. Fráter Györgyről is elég, ha lesimítjuk az idegenszerűséget, mely részben külsőleges volt, a politika alacsonyrangú eszközeit illetve, részben irigy kortársai, vagy késői történetírók aggatták rá s megláthatjuk nála azt a módszert teljes tisztaságában, melyet nagy veszedelmek idején magyar államférfiúnak hasznos és kell alkalmaznia. A barát nem volt cselszövő, sem hintapolitikus; mögötte sem intrika szövevénye, sem misztérium árnyéka nem sötétlett. Ellenkezőleg, őszinte magyar politikus volt, aminthogy a nagy magyar politikusok rendszeren annyira őszinték, hogy ellenfeleik nem mernek nekik hinni s ezzel önmaguknak ártanak a játszma végén. Igaz, hogy két politikát, egymással ellentéteset folytatott Fráter György, de nem egyszerre, hanem egymásután s mind a kettőt meggyőződéssel, életét mindkettőre feltéve. Az elsőt Budavár elvesztéig, abból kiindulva, hogy neki, mint a Zápolyai-ház elkötelezett hívének, kötelessége Jánost fenntartani trónján és hogy természet szerint, János uralkodása Magyarország megmentése is lesz. Tizenkét esztendőn át szolgált János királynak s mint kincstartó, ő gereblyézte össze az elpusztult országban

az összegeket a király diplomáciai és hadi céljaira. A Zápolyai-ház érdekében a legnagyobbat is merészelte: inkább Szolimán-nak, mint Ferdinándnak adta át a kisfiút és székvárosát. Egészen János-párti volt, tévelygés és megtorpanás nélkül, de hasonlóképp egészen Ferdinánd-párti lett, mikor Szolimán brutalitása ráébresztette korábbi politikája hamisságára. A Budavárt elveszejtő év után mondja: „eddig nem tévedtem cselekedetemben, csak egyszer, mikor a török kezébe adtam Budát”, az igaz, hogy ez főbenjáró tévedés volt, melyért ő haláláig vezekelt és amelyet életének még hátralevő tíz esztendejével próbált jóvátenni. A tévedést felismerve oly elfogulatlanul teszi félre eddigi politikáját és veszi elő a másikat, hogy Machiavelli Fejedelme jut eszünkbe. 1541 augusztus 29-én, a mohácsi csata évfordulóján lesz Buda Szolimáné s még nem múlik el ez az év, december 29-én megköti Ferdinánddal a gyalui szerződést s abban megígéri Erdély átadását; ő maga is leteszi a hűségesküt Ferdinándnak. Élete most már csak folytonos kísérletezés, hogy ígéret, fenyegetés, erőszak eszközeivel megvalósítsa az ország egyesítését a Habsburg-király koronája alatt. Felépíti Erdély önálló kormányrendszerét, de úgy, hogy hatalmában legyen azt bármikor megsemmisíteni, hiszen ő nem Erdélyért, nem két magyar államért dolgozik, izzad, sír és könyörög, borul a könnyelmű és éretlen gondolkodású királyné lábai elé, táncol vele és ágyúkat vonat fel ellene; nem, ő mint koráig minden magyar, az egyetlen, örök Magyarországért dolgozik. A törökkel is tárgyal, de azért, hogy simán, magyarok vére hullása és pusztulása nélkül hajthassa végre az ország egyesítését. Nem az ő hibája volt, hogy csodálatos őszinteségében az átlagmachiavellizmushoz szokott olasz hadvezér nem tudott hinni, mögötte misztériumot szimatolt, remegésében keresztet vetett, és mint ez nem egyszer történt így, halálos félelmének tárgyát leszúratta.

Szenvedélyes és fáradhatatlan munka, ugyancsak két, ellentétes irányú, egymást kizáró ritmusban, jellemezte Báthory István államférfiúi életét is. Az eltérés Fráter György pályájától főként abban állt, hogy ez utóbbi előbb Kelettől várta a magyarság megmentését, később a Nyugattól, holott Báthory, Bocskaival együtt, eleinte a nyugati nagyhatalomhoz csatlakozott és utóbb hagyta el azt, ellene fordulván. Erdély éppen Báthory István trónralépését megelőzőleg kötötte le János Zsigmond és követe, Békés Gáspár, a speyeri szerződés által Miksa királynak; ezen Báthory nem változtatott, hanem a szerződés értelme szerint elismerte Erdélyt Magyarország részének, magát a magyar király alattvalójának, titkos tanácsülésben hűségesküt tett, mint erdélyi vajda Miksának és megígérte, hogy kívánságára bármikor visszaadja hivatalát. Nem is vett fel egyéb címet, mint az erdélyi vajda és székelyek ispánja hagyományos titulását. Az Erdély területén fekvő királyi, azaz vajdai várakat csak Miksa engedelmével vette kezébe. Bécsbe követséget küldött, osztrák hercegnőt kérve magának feleségül. Nem is annyira Békés Gáspárnak a bécsi udvartól támogatott felkelése idegenítette el a nyugati szövetségtől, mint inkább politikai látókörének tágulása és az a sok új hatalmi eszköz, mellyel a lengyel királyi trón elfoglalása után rendelkezett. Egy pillanatig sem folytat érzelmi politikát, s amint a varsói királyi palotából kitekintve horizontja megváltozik, politikáját is megváltoztatja. Célja azonban mindig ugyanaz; a lengyel király sem akar mást, mint az erdélyi vajda, mai kifejezéssel Nagy-Magyarországot. A lengyel haderő élén, egyesítve azt az erdélyivel, lehetségesnek tűnt fel előtte Magyarország felszabadítása és területi egyesítése Nyugat és Kelet nélkül, a török és német hatalom ellenére. Ehhez azonban előzetesen a legsürgősebb lengyel kérdéseket kellett megoldania: az 1569-ben megkötött lengyel-litván unió következeit levonni, Liv-, Lett- és Kurországot felmenteni az

orosz nyomás alól és Rettenetes Iván támadásaival szemben Lengyelországot hosszú időre biztosítani. Hogy tervét, a magyar tervet megvalósíthassa, a törököt döntőleg megverhesse, Magyarországot alóla s utóbb a Habsburgok alól is felszabadíthassa, ehhez az orosz cári hatalom megtörése lett volna előzetesen szükséges. Báthory vállalta az egymásba fonódó feladatokat, szemét a végső pontra, Magyarország felszabadítására függesztve; több éves küzdelemben elűzte az oroszzt az északi provinciákból, de mielőtt döntőleg megverte volna, 1581-ben megkötötte vele a kiwerowa-horkai lengyel-orosz békét. Lengyel történészek hibáztatják ezt a korai békekötést, magyarázatául Possevino és más jezsuiták illúzióit szokták felhozni, akik hittek Iván cár *ígéretei*nek s akkor is könnyen elérhetőnek találták az orthodox schisma megszüntetését – mert nagyon erősen kívánták ezt. Báthory hasonló vágyakozással várta saját végcélját, a magyar felszabadulást, s talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy már nem volt türelme ott északkeleten viaskodnia a muszkával, minél előbb a török és német ellen akart fordulni, s azt hitte, hogy az addigi vereségek is kordában fogják tartani hátában az orosz hatalmat. Tudjuk, hogy a török és német hadjáratra már nem maradt ideje, őt is felőrölte a szinte lehetetlen feladat: szétesett hazájának újra egybekovácsolása.

Pedig ő, Fráter Györggyel és Bocskaival összehasonlítva, látszólag sokkal kedvezőbb helyzetben volt, hiszen egy barátságos nagyhatalom összes hatalmi eszközei felett rendelkezett. De éppen az ő példája mutatta meg, hogy a magyar kérdés egyedül kívülről nem oldható meg. Nem tehetjük ki önmagunkból a saját súlypontunkat, és ha igen, akkor az már nem a mi súlypontunk, hanem másoké. Lengyelország erejét felhasználhatta Báthory István, de csak addig, ameddig a lengyel érdek engedte. A magyar érdek, a magyar államreazon Magyarországnak régi határai közt helyreállítását és szabadságát kívánta; a lengyelek

bármily barátságosak voltak is, de nem fogadhatták be a magyar államrezont a sajátjuk helyébe. J A lengyel államrezonnak pedig sok egyéb sürgősebb feladata volt, mint Magyarországot óriási, minden más célt kizáró erőfeszítéssel helyreállítani. Az északi és keleti, orosz és német kérdések után a török kérdés súlypontja lengyel szempontból nem Erdélyen és Magyarországon volt, hanem attól keletre, Podolián, Volhínián, Beszarábián, ezek voltak a százados török-lengyel harcok színhelyei. Báthorynak hatalmas terve kellett hogy terv maradjon, még akkor is, ha tervezője tovább élhet, – sem akkor, sem később nem volt oly európai hatalom, melyet Magyarország a saját érdekében korlátlanul, a maga szempontjai szerint, felhasználhattott volna.

Bocskainak már csak kettő közt volt választása, akárcsak a Barátnak. Ő előbb választotta a németet, csak utóbb a törököt. Az ifjú Báthory Zsigmond udvarában, mely fényre, pompára, műveltségre és erkölcsökre annyira hasonlított a Cinquecento olasz városállamaihoz, neki, mint a fejedelem nagybátyjának és Várad kapitányának előkelő helye volt, de még egyelőre háttérben állott Báthory Boldizsár és ennek apósa, Kendy Sándor mögött. Mikor Boldizsár a fejedelem beleegyezésével megölette a kitűnő Gyulai Pált és Gálfi Jánost, Bocskai közbelép barátaiért könyörgő levélben és személyesen is, de sikertelenül. Nemsokára eljött az ő ideje is. Boldizsár és törökbarát pártja elől Zsigmond Kővárba menekül, onnan Bocskai vezeti vissza az erős váradi haddal Kolozsvárra, Boldizsár és apósa kivégzése is a Bocskaitól gyűjtött sereg védelme alatt, az ő helyeslésével, részben értelmi szerzőségével megy végbe. Az öreg Kendi mindvégig ellenállt a török háborúnak: „amíg Budát a keresztények fegyverei el nem foglalják”, addig nem szabad szerinte nyilvánosságra hozni, hogy Erdély el akar a töröktől szakadni. Bocskai nem gondolt akkor arra, hogy tíz esztendő múlva maga is

ezt fogja vallani. Boldizsárékban udvari vetélytársait, személyes és elvi ellenfeleit semmisítette meg, s ezzel megnyílt számára az út, Fráter György második útja, hogy Erdélyt, államiságának megszüntetésével, felszabadítsa a török alól és újból egyesítse a szentkoronát viselő Habsburg-király alatt Magyarországgal. Ő ment el Zsigmond követeként Prágába, megkötötte Rudolf-fal a szövetséget, letétette Zsigmonddal a hűségesküt, s ugyancsak o állt élére a magyarországi vitézekkel és hajdúkkal megerősített erdélyi seregek, mellyel a törököt Havasalföldéből kiverte és Mihály vajdát megszabadította. Tovább is kitart a nyugati szövetség mellett, amikor Zsigmond idegbeteg állhatatlansága, folytonos kiszámíthatatlan elmenetelei és visszatérései, majd oláh vajdák és Basta rémuralma veszélyeztetik a német kapcsolat és az erdélyieket elidegenítik. A mezőkeresztesi veszített csata után ő kíséri Zsigmondot Prágába, első lemondását elrendezendő. Mikor az ország átvételére kijelölt helytartó, Miksa főherceg késik és a zavart felhasználva Jósika István feltámad Zsigmond ellen, megint Bocskai áll fejedelme mellé, ő javasolja mint első votum Jósika elítélését és ő tartóztatja le. A Sziléziába távozott Zsigmonddal ő levelez, ő készíti elő visszatérését Fejérvárra, az udvari gyalogokat ő esketi fel újra Zsigmondra, s mikor az ország főkapitánya, Kornis Gáspár, kit éjjel sátrában fog el, szemébe vágja: „ha a Maros a hátadon átmegy is, nem mossa le az áruló nevet”, pillája se rezdül, válaszolva: „élet és halál előtted van”. Annyira hitt politikája helyességében, s ennek érdekében oly gondosan járt el erői összegyűjtésében, hogy még csak védekezni sem tartotta érdemesnek az árulás vádjával szemben. Pedig ekkor már megtörött politikája: a császártól megígért német katona, pénz nem jött be, kétségei támadtak a német irány helyességében, s Báthory Zsigmondot azért hozta vissza, hogy vele esetleg más politikát kezdessen. Seregével és a fogoly Kornissal Fejérvárba nyomul, a császári

biztosokat elfogja és a katonáknak beszédet tart: Miksa főherceg nem tartotta meg ígéretét, a németre nem lehet számítani, vissza kell hozni Zsigmond fejedelmet. Átfordulásának igen. logikus oka is volt: úgy látta, hogy Rudolf és Miksa nem akarják a török háborút folytatni, s azt remélte, hogy Zsigmond az ő befolyása alatt erélyesebben fordul a török ellen. De Zsigmondban újra csalódnia kellett: még öneki kellett Prágába mennie, s ott Zsigmond második lemondásának feltételeit megállapítania: távolléte alatt Zsigmond átadta az országot unokatestvérének, András bíborosnak. Ezzel Bocskai, Prágából visszatérve, már mint Rudolf császár megbízottja, követe kezd tárgyalni, de éppen német orientációja miatt sikertelenül. Nem tesz hűségesküt Andrásnak, erdélyi birtokairól a katonát és ágyút kivonja váradi kapitányságába és ottani birtokaira, végül András országgyűlésre idézi, mint árulót és Boldizsár halálának okozóját. A bíbornok gyászos bukása után Mihály vajda kérésére és Rudolf utasítására bemegy Kolozsvárra, megnézi a helyzetet, eleinte még együttműködik az északi Erdélyt elfoglaló Bastával, még Mihályhoz is elmegy Fejérvárra, de már nem tesz eleget annak a kívánságának, hogy az erdélyi várőrségeket levélben szólítsa fel, hogy az oláhnak engedelmeskedjenek. Prágába küldött jelentéseiben Mihály ellen nyilatkozik, aki erre lefoglalja és szétosztja erdélyi birtokait. Helyzete mindinkább bonyolódik: Basta országgyűlésén az erdélyiek is számúzik, mint Miksa főherceg és az ausztriai ház ellenségét és „nyughatatlan elmét”, de ő egyenesen Prágába megy, ott Rudolf tanácsosává fogadja és mikor Zsigmond újra visszatér, őt használja fel a fejedelem harmadik lemondása előkészítésére. Rudolf nevében Bocskai kéri Zsigmondot a távozásra, ne higgyen a töröknek, hisz ez János királyt és fiát is megcsalta, Erdély és Magyarország érdekét csak a császár védheti meg. Az ő bizalmas embere, Bánhegyi nevű közvetít Zsigmond és Basta közt és távolítja el Zsigmon-

dót. Ekkor már 1602-t írnak, két évvel Bocskai felkelése előtt. Basta rémuralmat kezd és visszaadja Bocskai, mint Rudolf hű embere és tanácsosa erdélyi birtokait. Ekkor újra bemegy Erdélybe, végigjárja birtokait és megismeri az állapotokat, melyeket a német segítség hozott létre. Az ő józan érzékének ez elég volt. Nem kell azt képzelnünk, hogy hamut hintett fejére, látva, hogy tíz esztendőn át hiába ontotta nagyúri összeesküvők és hadseregek vérért, hiába járt vérözönben – az út rossz útnak bizonyult, Nem kesergett és nem vezekelt, amint a nomád-lovas ősök sem érzelegtek, ha az orosz puszta úttalan útjain eltévedtek, s közel az éhhalálhoz vissza kellett fordulniok. Talán vállalt vont, talán ezt sem tette. De azonnal visszafordult a rossz útról. Kiment bihari birtokaira, érintkezésbe lépett a törökhöz menekült erdélyiekkal és előkészítette a felkelést, mely egész életének megtagadása lett. A törökhöz állva nem melegegett vele össze; azt kell hinnünk, hogy a haza boldogulásának akadályozóit, törököt és németet, sem nem szerette, sem nem gyűlölte. Mindegyiket hidegen nézte és nyugodtan mérlegelte hatalmi eszközeiket és módszereiket. Nemcsak magát, a magafajta magyar politikust is jellemezte, mikor feleslegesnek tartotta, hogy a főherceg bőbeszédű követet küldjön hozzá, mert bár „sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot önmagát nézzük, csak az mi nemzetünk javát és magunk megmaradását, azonkívül a szók és rábeszélések minálunk semmit nem fognak”. A „dolgot önmagát” néző politikustól semmi sem áll távolabb, mint az érzelmi politika, gyűlölet, hála, szeretet, reménység; Bocskai a török szövetségese lett, mert végcélja, Magyarország megmentése ezt kívánta újabb elképzelése szerint, de soha nem bízott benne: Rákos mezejéről a török táborba indulva úgy rendelkezik, mint aki halálba készül; már lovon ülve félrehívja fővezérét, Homonnait, s megígérteti vele, hogy ha neki „a török közé meneteléből nyavalyája lenne”.

„soha a török nemzetségnek kérlek ne higgyetek”. Homonnai is öszintén utálkozik, mikor új szövetségeseikkel lakomáznia kellett és szerencsésen visszatérve Rákos mezejére, fejedelmével együtt hálát ad Istennek, hogy kihozta őket a farkasok közül. A szövetséget azonban megtartották, mert azt érzelmeiktől függetlenül, tisztán politikai érdekből kötötték.

Bocskai történésze, Károlyi Árpád finom történeti érzékkel vette észre hőse alakjában Machiavelli tanítványát, el is nevezte őt a brachykephal II Principének. Fráter György, Báthory István és még sok más régi magyar politikus nem kevésbé machiavellista volt, ha éppen ezt az elhasznált kifejezést akarjuk rájuk húzni. A saját portánkon maradva, talán joggal megállapíthatjuk, hogy a török hódítás, s ennek következtében az idegen földre kitelepedett királyság emberfeletti feladatok elé állította a magyar történetet, és azok az emberek, akik ezekben a nehéz időkben szolgálták hazájukat, minél élesebb eszközöket kerestek, hogy hagyományos céljukat, az ország és nemzet szabadságát megközelíthessék. Az eszközök éle gyakran nem maradt el azokétól, melyeket Machiavelli szabadalmazott, de ebből még nem következik, mintha magyarjaink az olasz bölcsnek perfekt tanítványai lettek volna. Két dologban nagyon is különböztek az ő mintaképétől. Az egyik: hiányzott belőlük az ember és az emberiség megvetése. Ez pedig lényeges eltérés, mert Machiavelli a „forza” alkalmazásának jogát abból vezeti le, hogy az ember csak feliben ember, feliben állat, s ezért kormányzása-tisztán törvényekkel, erőszak nélkül lehetetlen. A történelem annyiban igazolja ezt a tételt, hogy mindazok, akik a tömegeken ily eszközökkel tudtak uralkodni, megvetették az embereket. A sikeres demagóg lenézi uralkodásának tárgyait, éppen úgy, mint a renaissance kényúr. De a magyarok soha se vetették le az embep szeretetet, közöttük nem is igen akadtak sikeres demagógok, sem renaissance zsarnokok Fráter György lelke mélyén aszkéta szer-

zetes volt; az isteni parancs szerint szerette az embereket és lelki gyötördést szerzett neki a jobbágság szomorú sorsa, melyen mindenkép segíteni szeretett volna. Bocskai sok vért ontott, de mint hadvezér és mint az állam rendjének és biztonságának őre, politikai szükségből és kényszerűségből, de nem könnyelműen, az emberéletet semmibe nem véve. A másik tulajdonságuk a magyar machiavellistáknak, hogy politikai eszközeiket ugyan a célszerűségtől vezetve válogatják és cserélgetik, de ezt a szabadságot saját személyükre nem viszik át. Egyéni bűnökkel, melyek a magánélet erkölcsi kötetlenségéből származnak, jóformán soha sem találkozunk a magyar történetben szereplő nagyobb formátumú politikusoknál, holott a nyugati népek története, az angoltól és spanyoltól a németig, teli van ily kétes világi tású kormányférfiakkal. A magyar levegőben Báthory Gáborok és Csernátony Lajosok nem nőhettek meg nagy politikusokká. És ezt a negatívumot talán érdemes megjegyeznünk magunknak manapság, mikor nem is egy oldalról szoktatnak bennünket kisebbségi komplexusokra.

A török hódoltság véres korszakában a magyar politikusok is véres emberekké lettek, akik a „dolgát önmagát” nézve tudták, hogy az államélet minden lehetőségét fel kell használniuk, különben elbuknak és velük az ország. Eszközeik lehettek pogányok; ma megtagadhatták, amit tegnap nagyartartottak; a körülöttük levő embereket megnyerhették hízélgéssel és hódolattal, mely mögött a lélek üres volt, vagy megfenyegethették és kivégezheték, de sohasem voltak Borgia Cézárok, sem kicsinyek, sem nagyok. A XVI század bűnökben fetrengő francia történetéből szinte egyedül emelkedik ki Coligny admirális tiszta alakja; a történészek nem is tudják eléggé csodálni. A mi történetünkben jóformán minden nagyobb alak ilyen Coligny-féle, azzá teszi mindegyiket mély vallásos érzése, mely politikáját is át meghatja. A jámbor hitű bíboros szerzetes, a jezsuitától vezetett

lengyel király, a protestáns vallásszabadságnak Európaszerte ismert kálvinista harcosa, mindezek itt is csak példák, kiemelve a sok közül. Ország, föld és nemzet szabadságának lebírhatalan vágya mindegyiknél vallásos színezetet nyer, – ez az új politikai típusban, hogy úgy mondjuk, a szentistváni vonal. Tárgyilagosságuk talán a másik, még régibb vonalat; a lovas-nomadot dicséri. Legmélyebbről bizonyára a közönyből származik ez a tárgyilagosság, saját népükön kívül senkit sem eresztenek közel magukhoz; szeretetük és gyűlöletük tárgyai a saját fajta emberei, a többi csak ritkán emelkedik fel horizontúkon nagy meszeseségekből, s akkor, ha már észre kell venniök, egyetlen képzetet ébreszt fel bennök minden ilyen, gypükön túlról jövő lény: ártani vagy használni fog-e? Mit kell tennünk, hogy támadását elutasítsuk és esetleg hasznunkra fordítsuk? Erre az elemi kérdésre válaszol a magyar politika, mely nem gyűlöl és szeret, hanem szemlél és saját érdekeivel összeveti. Az érzelmi attitűd e hiánya miatt sokszor vádolták álnoksággal és megbízhatatlansággal, rendesen azok, akik olyan politikát szeretnek űzni, melyet valóban ajánlatos érzelmekkel kifesteni, anélkül nyilvánosan hazug. Az igazi magyar politika azonban sohasem tudja elfelejteni, mert ősidőktől fogva vérében van szomorú tapasztalata, hogy népe egyedül van a világon és sem barátja sem ellensége nincs önmagáért, hanem csak érdekből. Aki pedig megtanulta, hogy a nemzetközi életet érdekek és más semmi nem mozgatja, az elvégezte politikai iskoláját. Kifelé közöny és meg nem vesztegethető hideg számító pillantás, benn föld és nép szabadságának izzó vágya, ez tette a török korszak emberét nagy politikussá.

A TÖRÖK URALOM MAGYARORSZÁGON több mint másfélszáz évig tartott. Vegyük hozzá előtte a Jagelló-korszakot és utána a Lipót abszolutizmusát és a Rákóczi-fölkelést, akkor

látjuk, hogy több mint kétszáz esztendőn át tartott az idegen uralom és a belső anarchia korszaka, amikor külső népek hadseregei özönlöttek el az országot és uralkodtak rajta, a magyarok pedig egymással örök viszályban vitatkoztak azon, mit kellene tenniök, de közmegegyezésre soha nem jutottak. Az ősi tulajdonságok ilyen viszonyok között nem működhetek egységesen; a szétbomlott ország, egymás ellen agyarkodó nép jelleme is kellett, hogy megváltozzék. Valóban ez a kétszáz esztendő idegen uralom és belső nyomorúság nem maradt hatás nélkül a nemzeti jellegre. Amint a mai magyar élet sok egyéb megnyilvánulása, látszólag ősi örökség, csak a XVI–XVIII. században lépett a török hódoltságtól elpusztított régi helyébe, így a nagy parasztvárosok, a tanyai élet, a Hortobágy pusztája, a népművészet hímzései és ruhadiatja, városaink mai, barokkos formái, hasonlóképp lényeges átalakuláson ment át a népi jelleg is. Itt nagy szerepe volt a vezetőréteg lelki szakadásának, másrészt úr és jobbagy további eltávolodásának egymástól; egységes nemzeti lélek ezóta lesz ritkán megvalósuló jámbor kívánsággá, s a ténylegesen megnyilatkozó tulajdonságok ezóta válnak kettősekké, alkalmat adva a hegeli dialektikán felnőtt teoretikusoknak, hogy hatásos ellentétpárokat fedezzenek fel a korábban egységes jellemben

Kétszáz esztendőn át a vezető réteg, melyben a faji jelleg többé-kevésbé tudatosan élt, éppen a nemzet életbevágó kérdéseiben nem tudott soha egy véleményre jutni. Minden második embernek más volt a véleménye, mint az elsőnek. Az állandó ellentétet Nyugat és Kelet vonzóereje okozta; a Habsburg-királyság és a török uralom hívei századokig vitatkoztak és évtizedeken át fegyverrel pusztították egymást. De más ellentétek is rombolták az ősi egységet: néha társadalmiak, főpapok és világiak, fejenként felkelt megyei nemesek és nagybirtokos mágnások ellentétei, hosszú időközön át katolikus és protestáns felekezeti viszályok, melyek ugyan távolról sem öltöttek magukra oly véres

formákat, mint angol, francia, német földön, de talán éppen azért, mert nem robbanhattak ki, hiszen az egyik fél, előbb a protestáns, utóbb a katolikus, akkora túlerővel rendelkezett, hogy a kisebbségnek csak panaszkodnia és keseregnie lehetett, de fegyverfogásra alig gondolhatott – éppen ez elnyomott keserűségeiből nőtt ki a két fél elidegenedése. Közvéleményünk ma is szereti megkülönböztetni a kálvinista és pápista magyart, mint az alapjellem két, élesen elhatárolható változatát, nézetem szerint hibásan, anekdotikus vonásokat komolyan véve. Józan történeti szemléletünknek nincs is nagyobb akadályozója, mint az anekdotákból kialakított történeti tudás. A valóságban a katolikus és protestáns magyar között a nemzeti jellem dolgában nincs számbavehető különbség, akárcsak egykoron I. Rákóczi György és Pázmány Péter, Zrínyi Miklós a költő és II. Rákóczi György, vagy Thököly és Rákóczi közt sem volt, nem is lehetett nemzeti jellegbeli eltérés. A XVII. század erdélyi támadásaiban a szembenálló protestáns és katolikus magyarok mint két testvér hasonlítottak egymásra, beszédjükben, szokásaikban, harcmódorukban, s viszont élesen elkülönült mindegyik a saját szövetségeseitől, a töröktől, svédőtől, német-osztráktól. De ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a hosszú időn át fennálló felekezeti ellentét hozzá nem járult az ősi jelleg megváltozásához. A változás ugyanis nem abban állott, hogy kétféle magyar típus alakult volna ki, például protestáns és katolikus, labanc vagy kuruc; nem ilyen egyszerű osztódásról van szó, hanem arról, hogy kuruc és labanc egyformán más magyar lett, mint a középkori, egységes jellegű nép. A magyarság új árnyalataiban is hasonszőrű, egyforma színű maradt, de ez a szín nem volt többé a régi.

A változás menetét a nemzeti önkritika világánál, a magyarság bűneit feddő, ostorozó szövegekből könnyen felismerhetjük. Hosszú időn át, a XVII. század közepéig ez a „feddő” költészet és próza tudtommal nem szolgáltat adatokat a népi jellem meg-

változását illetőleg. Szidalmazza ugyan a magyar bűnöket, de ezek általános kereszténytelen bűnök, aminőknek bűn jellegét a keresztény morális parancstól való eltávolodás ad. Aki talán léghelőlőször átkozza meg népe bűneit Mózes „nagy haragjával, rettenetes átkával”, Szkhárosi Horvát András tályai prédikátor, csupa ily vétket sorol fel, melynek a nemzeti jelleghez semmi köze nincsen, egyszerűen a felebaráti szeretet és keresztény hitelvek megtagadásának eredménye:

Nagy bőséggel ugyan nyilván jargal a hamisság.
Mindennemű uzsoraság, kalmárság, csalárdság,
Méltatlanság az föld népén, hamis hatalmasság.
Egyiptomnak rabságában esik Magyarország!

Horvát András üti meg már 1547-ben az alaphangot, melyet másfél századon át annyit variálnak: a magyar nemzetet kihozá Isten Szittiából a jó kövér földre, felülteté asztalfőre, de nem becsülte meg Urának nagy kegyes voltát, bűnökkel töltekezett, s ezért romlásba jutott. A jóvátétel útja is egyetemes vallási: vissza kell térnie a keresztény erkölcshez, s akkor Isten megint kegyelmébe fogadja. Tudjuk, hogy ezeket a vádakokat katolikusok és protestánsok egymás ellen fordították, de mindketten megmaradtak a keresztény morális alapon, – ez az egész irodalom azt bizonyítja, hogy akkor még senki sem vette eszébe, hogy a magyar egészében, vagy akár egyik, katolikus vagy protestáns részében más lenne, mint korábban. A nemzet kondíciója, létfeltételei, mozgási szabadsága, reménységei romlottak már, s mint egy tatarab éneke panasolta:

Elváltozott színünk,
Elhervadt orcánk,
Beesett két szemünk,
Mint az írott képek!

a költő már betegségről szólt, de azért még mindenki meg volt győződve, hogy ha a nép elveti bűneit, az Úr megkönnyőrül rajta,

helyreállítja az országot és szabadságát. A régi magyar lélek önbizalma kellett ehhez a hithez; kétségek az önjellemet illetőleg ekkor még nem jelentkeztek.

Az új formák, melyek a régihez képest rosszabbodást és bomlást jelentettek, csak a XVII. század közepe táján lépnek fel oly nyilvánosan, hogy az egykorú szemlélők is észreveszik. Eddig tartott, míg a nemzeti élet zavarai a lélek nyugalma is meg tudták zavarni. Mert először tényleg csak zavarról lehetett szó: a két-háromfelé szakadozott országban hiányzott az egységes gondolat és ha még megvolt is csorbítatlan egységében a szabadságszeretet, senki sem ismerte többé a biztos utat, melyen a régi, szabadságot újra meg lehetett valósítani. Hiszen mint láttuk, a legnagyobb szellemek is, Fráter György, Báthory István, Bocskai arra kényszerültek, hogy egymásután két ellentétes úton próbálják meg a haza megmentését. Pedig német és török szövetség csak szélsőségek voltak; közöttük az eszközök nagy változatosságában válogathattak a hazafiak, amit meg is tettek, s a vége az lett, hogy az egységes közszellem végkép eltűnt, már a mohácsi vész századában. Még súlyosabbá vált a helyzet 1606 után, amikor Bocskai új” életképes, a királyságtól független erdélyi államot alkotott, s ennek a saját államrezonja ellentétbe került az addigi egyetlen magyar államrezonnal, mely az ország és nép egységét követelte. A független Erdély II. Rákóczi György bukásáig, a török hadak 1657. évbeli bevonulásáig élt, tehát annyi ideig, mint a dualisztikus osztrák-magyar berendezés, de ezen idő alatt politikai és kulturális tekintetben kielégítvén lakosait, elszoktatta őket a nagy magyar gondolattól. A királyság területén viszont a Habsburg-pártiság különböző árnyalatai harcoltak egymással, s az országgyűlési küzdelmek messze felülmúlták jelentőségben a középkori rendi harcokat, mert most már nem osztálykülönbségekről és szociális dolgokról volt bennük szó, hanem a nemzeti jellem dolgában alap-

vető magatartásról: hogyan, mennyire lehet a némethez vagy törökhöz csatlakozni az ország érdekében. Mindennek a lelki káosznak tehetetlenség, cselekvésbeli tétlenség lőn a következése, hiszen adott esetben, mikor valamely pozitív tette lett volna szükség, lehetetlen volt communis opiniót hozni létre az illető tett helyes vagy akár szükséges volta tárgyában. A szilárd Habsburg-meggyőződésű Esterházy Miklós nádort sem a török, sem Erdély ellen nem követik a harcba a felvidéki urak, s ugyancsak ezeknek a bátor kiállástól lapulását, mindennemű áldozatkészességük hiányát ócsárolja a másik oldalon, becsületsértő kifejezésekkel Bethlen Gábor. A nemzeti gondolat egységét nem tudták megvalósítani, de ami még súlyosabb, lassankint el sem tudták képzelni, még a legnagyobbak sem. Olyan egyéniségek, mint amiókkal a XVI. században találkoztunk, nincsenek többé; a politikusok nem áldozzák fel többé életük nyugalját az ország egyesítéséért, belenyugszanak a változhatlanba. Bethlen Gábornak nem sikerülvén magyar királysága, másfelé veti ki diplomáciája finom szövésű hálóját. Pázmány Péter belátva azt, hogy uralkodóját lehetetlen eltávolítani nyugati érdekköreitől a török-magyar felé, ha nem is Bethlennel, de utódával szívélyes viszonyba lép és megbékül a kettészakítás gondolatával. Az öreg Rákóczi György fejében már meg sem fordul az egyesítés; megelégszik, ha a királyság néhány vármegyéjét elszakítja és Erdélyhez csatolhatja. II. Rákóczi György lengyel hadjárata meg ugyanoly tévedés volt a magyar államreazon szempontjából, mint Nagy Lajos olasz útjai. S ha a nagyok is így tévelyegtek, s belső keserűséggel, vagy akár nélkül, elfogadták a tényleges helyzetet, akkor nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az egész vezető réteg hazaszeretetéből sem születtek új cselekedetek. Az ősi szabadságszeretet már csak ott tudott alkotni, ahol a személyes érdekekkel, családi biztonsággal egyesülhetett: a vidéki nemesség még egyre fegyverbe áll és hősiiesen harcol, mikor arról van szó, hogy a kör-

nyékére, megyéjébe betört török csapatokat elűzze. Nagy nemzeti vállalatra sem közszellem, sem nemzeti fegyelem nincs többé. Ennek a helyzetnek persze sötét háttérét sem szabad elfelejtenünk: Nyugat képviselőiként Castaldo, Schwendi Lázár, Basta, Khlesl püspök váltotta fel egymást, a magyarság tönkretételének, kipusztításának, német, oláh vagy török kézre juttatásának egyre megújuló programjával; a török „szövetségest” pedig még ellenség korából eléggé ismerte a magyarság és látta, hogy szerződéses félként sem változott; a mindkét oldalról fenyegető végveszély és a saját gyöngeség tudata nagyban hozzájárult a régi szellem lehanyaglásához, a politikai anarchiához, s vele a régi jellem megromlásához.

Legelőször Esterházy Miklós veszi ezt észre; az ő indulatos kitérősei az országgyűlés és vármegyék tunyasága és önzése ellen már a nemzeti jellembe vágó hibákat emlegetnek. A megyék protestálnak felkelést elrendelő levelei ellen, amit ő a nemzeti fegyelem megsértésének minősít. Az adónemfizetéssel kapcsolatban kijelenti, hogy „sokakban igen meghűlt az ő hazájokhoz való igaz szeretetök”. Helyteleníti, hogy a honvédelem céljaira a nemesség nemcsak vért, de pénzt sem akar áldozni, s az adóterhet is jobbágyaira tolja át. I. Rákóczi György fővezére, Kemény János, a későbbi fejedelem, egyenesen a „magyar nemzetnek elvetemedettségében” látja annak okát, hogy senki se akar harcolni, a nép „elkedvetlenedett, gazzá lőtt”, „elfajult”, s hozzáteszi: „nem most jött be ez nemzet közé az az elvetemedettség”. Ha ilyen a vezető réteg, nem lehet más a parasztság sem, melynek politikai jogai ugyan nincsenek, de mindkét fél szívesen besorozza a nemességtől csak gyéren kitöltött hadi kereteibe. Kemény szerint a parasztság „csak azt várja, ha melyik fél egymást megnyomja, azon kapdos; efféléhez keveset vagy semmit sem kell bízni”¹. Az emberek érzik, hogy a baj gyökere a szabadság körül van, annak különböző értelmezésében; a nemzet, mely szabad-

sága biztosítását nem ugyanabban látja, hanem egymást kizáró megoldásokban, természet szerint nem is szabadulhat. Rákóczi György szabadságot ígér a királyság lakóinak, mire Esterházy visszakiaált: „ez-e a szabadság? nem szabadság, hanem rabság”. Egyik fél sem hallgatta meg, utóbb már nem is értette a másik érvelését, a nemzet nem egyesült, akciói ellanyhultak, végül is minden tettekész hazaszeretet elhallgatott. Nádasdy Ferenc, Lipót országbírája, a legélesebben támadja a bécsi kormány rosszindulatát, de a rendekben sem talál hazaszeretetet; a magyar társadalom osztályairól, főurakról, nemesekről, városi polgárokról egyenkint kimutatja, hogy önzők, tunyák és lusták; a nemesek nem harcosok többé, hanem ügyvédek és szatócsok, akik a katonáskodás alól kivonják magukat. Ugyancsak az ősi vitézség meggyöngyülését panaszolja Zrínyi Miklós, miután hadtudományi módszeres vizsgálatai és saját tapasztalatai egyként meggyőzték erről. A „magyar romlás seculumjának” nevezi korát, s a magyar „génusz” romlását abban látja, hogy a cél kitűzésében, sem az eszközök megválasztásában nem működik többé ősi ösztönszerűséggel. Előbb a török áfiumban mutatja meg az „emésztő tüzet”, s élete végén közel van ahhoz, hogy Bocskai fordulatát utánozva a német ellen induljon. De sem törökellenes, sem németellenes politikájában nem számíthatott többé az ősi magyar érényekre: a szabadságszeretet megzavarodott és képtelenné vált utat mutatni, a vitézség és politikai belátás meggyöngyült, egészen elhalt. Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig prédájává. Miért? a vitézségnek disciplínája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymás gyűlölésért és ezer ilyen vétünkért.” Kétségtelen, hogy Zrínyi e „nemzeti vétkeket”, melyek ekkor kerülnek be a magyar nyelvhasználatba, nem tartja ősi hibáknak; ő még világosan látja egészen friss voltukat és azt, hogy az ősi magyar jellem egészen más volt, nemzetfenntartó és országvédő. Hiszen „téliek a histó-

riák a mi magyar nemzetünknek dicsőségével”, s bármily rendetlen, pénzsóvár, fegyelmetlen és tudatlan rabló is a korabeli átlagos magyar hajdú, katona, mégis ha kérdik: „kit kívánok s micsoda nemzetet akarok oltalmamra, azt mondom, a magyart kívánom” Mert „ez a legalkalmasabb, legerősebb, leggyorsabb és ha akarja, legvitézesebb nemzetség.” Csak megint rendbe kell szedni, meg kell jobbítani, reformálni, s akkor megint úgy lesz, mint korábban mindig: „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”. Ugyancsak a katonai szellemből indult ki II. Rákóczi Ferenc kritikája, aki fegyelmetlen, zsákmányoláshoz szokott, ujjongó lelkesedéssel támadó, léhán bizakodó és a következő pillanatban szétszaladó kuruc csoportokból próbált szabályos ezredeket alakítani, de kritikájában továbbhaladva a vezető rétegek hiúságát, gögijét, dolgokhoz nem értését is leleplezte. Tapasztalataival, melyek folytonos kiábrándulásokat okoztak érzékeny lelkének, igazolta Zrínyi keserű panaszait, s kétségtelen, hogy az ő megfigyelései is bizonyíthatólag egy-másfél nemzedékkel Zrínyi után a magyar jellem nem javult, inkább talán rosszabbodott.

Esterházy Miklós, Kemény János, Nádasdy Ferenc, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc megfigyelései (hogy másokat ne idézzünk) egyértelműleg megerősítik az általános fejlődésből nyert azon benyomásunkat, hogy a magyar jellem kettőssége, melyben ideális erények és rendetlen, értelmetlen viszonyokat teremtő vétkek egymás mellett szoronganak, nem genuin, ősi tulajdonságunk, hanem csak azóta jelent meg, hogy a kétszázestendős nemzeti nyomorúságban a magyarság szem elől veszítette célját és útját, az összekötött vesszőcsomó széthullott, s ezzel a nemzet erőtlenné vált. Nagy dolog volt, hogy a nemzet jobbjai felismerték a helyzetet, s ellenmérgét azonnal alkalmazni próbálták. Ettől kezdve nincsenek többé illúzióik a nemzeti jellemet illetően, de mindnyájan erősen hisznek a jobbíthatás, a reformálás lehetőségében. Zrínyivel és Nádasdyval egész iskola kezdődik, mely a nemzeti

jellem hibáit kutatja és megjavításukat nemzetneveléssel akarja elérni. Mivel azonban a hibákat azon méltatlan életviszonyok hozták létre, amelyek közt a magyarságnak élnie kellett, a reformtörekvések mindaddig sikertelenek voltak, amíg e viszonyok meg nem javulnak. De az életfeltételek a török kiűzésével hiába változtak meg, középkori fényébe és függetlenségébe nem került vissza a magyarság, s így jellemének árnyoldalai is csak változtak, színeződtek sötétből világosabbra és viszont, de végkép el nem tűntek. Először jellemünk alakította történetünket, s utóbb történetünk jellemünket.

Zrínyi Miklós már szinte ugyanazon árnyoldalait figyelte meg nemzeti jellemünknek, mint utóbb Széchenyi István. A nemzeti hiúságot, üres kérkedést és a tetterő hiányát, melynek tételességben töltött falusi élet felel meg: „Egy nemzet sem pattog úgy, s nem kevélykedik a nemesség titulussal, mint a magyar; maga annak megbizonyítására s megőrzésére, látja Isten, semmit sem cselekszik. Fiaink haszontalanul élnek” – otthon atyjuk hazánál, korán házasodnak anélkül, hogy világot látnának, s maguk is folytatják az atyák tunya életét, mely már rég elszokott a fegyverforgatástól; harci munka helyett vadászat a napi foglalkozása a nemesnek, persze nem nagy vadra, hanem ártatlan nyulakra. Az egyének ez általánosan jelentkező hibái a kollektív nemzeti szellemet is sötétre árnyékkolták, még pedig az ország kettészakadása következtében két különböző formában. Az ország nyugati részein a Habsburg királysághoz hű magyarokban az ősi szabadságszeretet gyengült meg idők folyamán, miután már évszázados tapasztalataik szerint lehetetlen volt a „német sas” körmei közül kimenekedniök. Beletörődtek tehát a változhatlanba, lépésről-lépésre lemondva a nemzeti függetlenség érvényesítéséről. Így állott elő az a kormányzási rendszer, melyben a magyar ügyeket a bécsi német hatóságok intézték a legfelsőbb fokon, de itthon úgy látszott – s aki akarta, el is hihette, hogy a törvé-

nyek értelmében a magyar főhatóságok, kancellária, helytartóság, kamara igazgatják az országot. Elvben és elméletileg ezek a nyugati magyarok sem mondtak le az ősi szabadságszeretettől követelt nemzeti önállóságról, s amikor pl. Miksa és Rudolf király a tényleges állapot elismerését kívánta, hogy a rendek fogadják el a bécsi hatóságok jogszerű befolyását a magyar dolgokra, ezt ők erélyesen elutasították. Még a Lipót korabeli abszolutizmus nyomása alatt sem nyugodtak bele a magyar alkotmány megszüntetésébe az „aulikus” főurak és főpapok, Esterházy, a későbbi nádor, Széchenyi érsek, Pálffy püspök kancellár sem. A Rákóczi-felkelés alatt is a labancok fenntartották a magyar közjog érvényét és alkotmányos módon, országgyűlésen tárgyalták meg az ügyeket. De arra már nem volt erejük, hogy a függetlenséget teljességében követelték volna. És amint az idők haladtával, a szatmári béke után mindinkább kifejlődött ez a kormányzati kettősség: független magyar hatóságok rendelkezései, de oly módon és oly tartalommal, ahogyan a bécsi hatóságok nekik, a király személyén keresztül, megparancsolták – ezt a helyzetet elviselhetővé már csak bizonyos önáltatás tehetette.

A vezető réteg – a XVIII. században már nemcsak a labancoknak, hanem a kurucoknak is leszármazol, tehát az egész politikai nemzet – óvakodott tudomásul venni a nemzeti önrendelkezés ez állandó sérelmét, s ehelyett a közjog illúzióiba burkolózott. Megelégedett azzal, hogy időnként, így 1711-ben, 1722-ben a *pragmatica sancti*óban, 1791-ben a híres 10. törvénycikkben, s emellett a koronázások alkalmával napnál világosabban elismertette teljes és tökéletes függetlenségét, megfogadtatta a királlyal, hogy azt mindenkor tiszteletben fogja tartani, – s ebben meg is nyugodott. Már arra sem volt kíváncsi, hogy maguk ezek az alkotmánybiztosító törvények is csak idegen hatóságok jóváhagyásával, velük folytatott hosszadalmas tárgyalások után jöhet-

tek létre, aminő tárgyalásokat éppen ezen törvények akarták lehetetlenné tenni. Gyermekes volna azt hinnünk, hogy ezt az alkotmány betűjével és szellemével egyként ellenkező játékot csak az udvari emberek és főtisztviselők ismerték; az országgyűlések minden tagjának, s általuk a megyei nemességnek épúgy tudomása volt róla, hiszen nem egyszer hetekig várták, míg felirataikra a bécsi hatóságok összekotyvasztották a választ, mely persze alkotmányos formában, magyar királyi leirat útján adatott eléjük. Akinek lelkiismerete még tovább lázongott és követelte az alkotmányosságot, az még egy további jogi illúzióval nyugtathatta meg magát: a rendszer jó, a király alkotmányosan uralkodik, a baj csak az, hogy tanácsosai rosszak, ezeket kell megbüntetni és a magyar alkotmány respektálására szorítani. A gondolat nem volt új; már a két gyöngö Jellő-királyal is szembe szegezték a rendek, de akkoriban még elég erejük volt, hogy fegyveres országgyűlésen a tanácsosokat lemondásra kényszerítsék. Holott a XVIII. és XIX. században a tanácsosellenes akciók görögtűzes támadások voltak, melyek az oppozíciónak népszerű beszédekre adtak alkalmat és minden egyes esetben király és rendek kibékülésével végződtek, anélkül, hogy a „rossz tanácsosoknak” hajuk szála görbült, vagy a bécsi hatóságok törvénytelen hatásköre a legkisebb mértékben visszaszorult volna. Az illúzió rendkívül veszedelmes volt a jellemre és a nemzet jövőjére egyaránt: a szabadságszeretetet elaltatta, a politikai *érzék*et és a védekező ösztönt meggyöngítette; a vezető osztály fegyver, fegyver, fegyver helyett jogi érveket, üres formulákat, fikciókat halmozott fel fegyvertárába és végül is hajlamossá vált egyéb súlyos nemzeti kérdéseknek is a valóságtól távoli külsőleges, palliatív, vagy pedig káprázatos, illuzionista kezelésére!! Nádasdy és Zrínyi még csak azt hibáztatták, hogy az egyes nemesekben terjed az ügyvédi gondolkodás, kétszáz év múlva az egész vezető réteget átítatta a jogi rabulisztika, s a nemzet, mely fegyvertől, lőtől, ősei szo-

kásáitól elszokott, büszke lett arra az új fikcióra, hogy „jogász nemzet”.

A keleti fél sem maradt el a nyugati mögött az ősi jellem továbbformálásában, azaz rongálásában. Amint a labancgondolkodás a tényleges viszonyok nyomására, kényszerűségből fordult az illúziók felé, mert nem volt ereje a valóság megváltoztatására, úgy a kurucok is csak az ő sorsuknak engedelmességek mikor vakmerő, meggondolatlan támadásokkal és hirtelen szétfutásokkal leszállították a hagyományos vitézség nemzetvédelmi jelentőségét, s a politikai belátást hányaveti optimizmussal, alaptalan bizakodással, s végül is fekete lemondással vagy a valóságot szidalmazó, de tehetetlen „következetességgel” helyettesítették. Kuruc- és labancénekek egyforma hitelességgel rajzolják meg ezt a fényes katonát, a „nyalka kurucot”, kinek friss a járása, sebes a futása, vitéz a karja, ezüstös a kapcája, gyönggyel fűzött a bocs-kora (dicsekszik maga a kuruc), aki olyan volt, mint a szép strucc, hosszú pántos karddal, majd tízfontos, csatos forgóval, kócsagtollas prémes csáköval, cifrán varrott nagy tarsollyal, míg ez világból ki nem futott, sok cifra káromkodás, nyelvelés, senki személyének nem becslése, a jövőre nem gondolás után (mint a labanc kárörömmel mondja). „A jövőt nem gondoltad”, ez a szemrehányás éri Thököly bujdosóit, Rákóczi kurucait, ami eredetileg igaztalan vád volt, hisz épp a szebb jövő miatt vették el jelenüket és indultak bujdosni és álltak szervezetlenül csapatokba. De idővel kiderült, hogy a jövőt a bujdosók és kurucok eszközeivel sem lehetett biztosítani, – mint a labancokéval sem – s a számukra is keserű valóság elöl a kurucok is illúziókba menekültek, optimista, önmagát túlbecslő, az ellenfélt lenéző és kigúnyoló, ködös jövőváró reménységekbe. A hasonlóság labanc- és kurucsors között abban is megvolt, hogy míg a labancillúziók a szabadságszeretet érvényesülését akadályozták meg, addig a kurucoknál a haza lett a cél a győzelem minden

reménye nélkül, a szabadság nemzeti jelentősége frázissá vált és idővel megelégedett a – cinkotai itcével. A látókör és politikai érzék végül is összeszűkül, emberi és kulturális szükségletek, a nemzeti ösztön ez alapjai is háttérbe szorultak, – a világháborút megelőzőleg az akkori „kuruc” szellemiség képviselői, a 48-asok még Rákosi Jenőt is felülmúlták a kuruc Ady kigúnyolásában.

De ez is csak évszázadokat egybekötő racionális vonal; a labanc és kuruc szellemiség időnként más és más formákban jelentkezett, melyeket egyenkint nem vehetünk szemügyre. Voltak igen magas erkölcsiségű képviselői, akik egyéni tragikumukban a nemzet tragikumát hordozták, a szabad életében megakasztott, el nem hárítható külső nyomás alá helyezett nemzetét. Rákóczi kurucos optimizmussal hitt a felkelésnek orosz és más diplomáciai támogatással való új életre keltésében, de miután elindult csalóka csillagokat követve útjára, minő lelki szilárdsággal, egyéni bátorsággal, nélkülözést és megaláztatást megvető hittel és szabadságszeretettel viselte sorsát! A kuruc hadak vezérlő fejedelme, tudjuk, seregében a legkevésbé kuruc egyéniség volt, aki egyes-egyedül diplomáciájában volt optimista, minden egyébben ironikusan keserű, kételkedő ember; végzetes optimizmusát Rodostóig megtartotta, de szabadságszeretete a kuruc hadak élén és a száműzetésben egyként ősi magyar örökség volt, a nomád-lovas ősök jellemének kivirágzása egy egész gyökeréig nyugati, keresztény-humanista lélekben. Részletes vizsgálat ugyancsak megállapíthatná, hogy labanccá vált tábornoka, Károlyi Sándor viszont az ősi magyar politikai bölcsesség, a lehetőségeket józanul mérlegelő realizmus embere volt. Az pedig a nemzet tragikumát jelentette, hogy ezek a hagyományos jellemvonások nem egy emberben egyesítve jelentkeztek, hanem fősvény kézzel darabokra törve és szétosztva. Kuruc és labanc egyik sem lett volna baj, ha az egész nemzet kuruc vagy labanc lehet; egymással szembeállva

azonban mindegyik akadályozta a nemzeti jellem teljes, hiánytalan kifejtését – és a politikai célok elérését. A kettészakadt magyarság immár csak a nemzeti fájdalom, a honfibanat hangjaiban tudott egyesülni és „ínségben lévőkként” kérni „Boldog édes Anyánkat”:

Magyarországról, mi édes hazánkról,
Ne feledkezzél el árva magyarokról.

IGAZÁN ÁRVA MAGYAR A JOBBÁGY volt a mohácsi vész óta, s nem csoda, hogy a magyarság számára Isten irgalmát kérő egyházi énekek is a nép száján éltek tovább. Míg a vezető osztályok nemzeti jellegét az ország kettészakadása, s az annak következtében előálló politikai nehézségek gyöngítették és betegítették, addig a „szegény nép” a ránehezedő szociális nyomás súlya alatt vesztett mind többet ősi jellemvonásaiból, s azoktól biztosított akcióképességéből. A török uralom alatt rájasorba jutva, minden politikai és öngazgatási szabadsága megszűnt, egyedül a menekültek nagy számától felduzzadt néhány új nagy parasztvárosban fejleszthette ki önállóságát és, igen szűk korlátok közt, szabadságszeretetét. A török elűzése után felszabadult ugyan a rájasorból, de ehelyett Verbőczy Hármaskönyvének kivétel nem ismerő, könyörtelen uralma alá került. A fentidézett Csínom Palkó nótáját éneklők közül kevesen veszik észükbe, hogy az ének utolsóelőtti versszaka, XVI. századi példát másolva, a paraszt sorsát gúnyolja nemesi háborúiban:

Az parasztembernek
Fogd meg az szakállát,
Hajtsd el az marháját,
Verd pofon ő magát.

Békében is ő volt a teherhordó, aki nemcsak földesurát, hanem az államot is köteles volt robotjával, fizetésével, vére hullásával eltartani. A kuruckor elmúltával a nemesi vármegye szer-

vezi meg a jobbágy szolgáltatásainak beszedését, statutum-alkotó jogát elsősorban arra használja, hogy a jobbágyfalvak életét a legkisebb részletekbe menően szabályozza azon célból, hogy a szolgáltatásokat biztosítsa és a jobbágynépességet alávetettségében megtartsa. Kezdeményező tehetség e nemesi gyámkodás alatt alig mutakozhatott többé. A jobbágyok magángazdasági tevékenysége a földesúr gazdatisztjeinek felügyelete alatt állott, ugyancsak ez rendelkezett az uraság szolgálatáról, robotról, fuvarozásról, pénzbeli és természetbeli kötelezettségekről. A hadiadót az államnak, a mind súlyosabbá váló, mert állami ellenőrzés nélkül kivetett háziadót a vármegyének a falusi bírák szolgáltatták be, akiknek esküdtek és szolgabírók, katonai és polgári biztosok parancsoltak; maguktól semmire sem volt hatalmuk. A községek igazgatása alatt jóformán semmi sem maradt; idők multával a földközösség is mindinkább bomladozott, a földesurak elválasztották allodiумukat, a saját kezelésbe vett földet a jobbágy birtoktól, magára hagyták a falut, igazgatásába csak annyiban folytak már be, hogy kinevezték házsor szerint a bírakat, miután magától már nem volt hajlandó a jobbágy a bíróságot elvállalni, így haldokolt az önkormányzat szelleme; szabadságszeretet, politikai bölcsesség tárgytalanná vált, legfőlleg a vitézség maradt meg a császári hadsereg magyar ezredeiben szolgáló jobbágy keblében. És ezt nem kell kevésbe vennünk, hiszen a nemes később már annyira süllyedt, hogy a katonáskodás terhét is teljességgel a jobbágyra toltta. A mai volt jobbágycsaládok ősei közt így aránytalanul több volt a katona a XVÍII. és XIX. században, mint a nemes és kisenemes családok ősei között. Viszont a jobbágyorsból való felemelkedhetés teljes reménytelensége, a földesúrtól minden tőke hozzáadása nélkül szabályozott extenzív gazdálkodás, melyben javítás és kezdeményezés ki volt zárva, a másnak dolgozás leverő tudata végül már emberi méltóságában és öntudatában is megtámadta a jobbágyságot: ellustult, munkakerülővé vált, egyetlen reménysége

volt, hogy mint „hajdú” bekerüljön a nemesúr udvarába, házi szolgálatra, ahol legalább a robottól, mezei munkától volt szabad, s emellett a földesúr pártfogásával a hadiadó alól is kibújhatott. Voltak idők, mikor a felnőtt jobbágyoknak nem kevesebb, mint egyharmada folytatott ily céltalan házicseléd, léhűtő életet, mely annál rombolóbb hatással volt a nemzeti jellemre, minél kevesebb ösztönzést találhatott a parasztcseléd nemes ura házában a magasabb életre. A vidéki nemes élete is fennakadás nélkül zuhant mind mélyebbre, a Zrínyitől megfigyelt fokról a Széchenyi könyveiben leírt állapotba, amikor már épp a nemesi élet vált a nemzeti bűnök melegágyává. A jobbágyról, az itt vázolt fejlődés ismeretében, nem mondhatjuk, hogy megromlott, nemzeti jellemét elvesztette volna; a tényeknek inkább megfelel, ha azt mondjuk, hogy társadalmi lesüllyedésében a nemzet köre alá ereszkedett le, ahol nemzeti jellem szóba sem jöhetett többé számára. Szabadságszeretet, politikai belátás, reális gondolkodás a jobbágy életében túl magas fogalmak lettek, melyekhez anyagi és szellemi nyomora következtében, észjárása nem emelkedhetett fel többé. Az ősi jellem ily körülmények közt legfőleg virtuálisan élhetett benne, rejtve és senkitől észre nem véve, de készen arra, hogy ha egyszer megint visszakerül emberi méltóságába, át tudja venni a nemzet sorsának vezetését a közben elgyöngült és elzagyvult vezető osztálytól. Annyi kétségtelen, hogy amint a XVIII. század végén, Mária Terézia és József reformjai következtében anyagi helyzete javult és élete biztonságosabbá vált, a nemesi vármegye minden tilalmával dacolva kivirágoztatta népművészetét, melyben ősi tulajdonságok bukkantak fel s az is bizonyos, hogy még legelnyomottabb korszakában is hű őrzője volt a távolkeleti múltba vesző magyar zenének. Mindez bizonyítja, hogy lélekben magyarabb volt ekkor is a vezető osztályoknál, melyek sem az ősi zene, sem a többi népművészet iránt nem tanúsítottak érdeklődést, de az is bizonyos, hogy a jobbágyságnak éppen nemzet- és államfenn-

tartó képességei aludtak Verbőczy uralma alatt s így a nemzet tizenkilenc huszadrésze történelmünk alakításában hosszú, döntő idő-kön keresztül részt sem vehetett.

A POLITIKAI TÖRTÉNET MOHÁCS UTÁNI katasztrófái és a társadalmi helyzet, a jobbagység állami elnyomottsága s ebből folyólag legalább is közönye a nemzeti célok iránt, alakította ki a XIX. század helyzetét, mely minden optimista szemlélet csúfjára, még a mára is kihat. A magyar jellem, amint a lovas-nomád alapokon a kereszténység behatására a Duna-medencében kifejlődött s megalakította, egyes faji eredetű elemekből a magyar nemzeti egységet és a magyar államot, szinte páratlanul szerencsés történeti képződmény volt, elég nagy szilárdsággal és ellenálló képességgel, hogy a középkor politikai krízisén és társadalmi átalakulásain keresztül, változatlanul megtartsa alapvető tulajdonságait. De a török hódítás, az ország ketté és három részre szakadása, az államiság meggyöngülése a külföldre helyezett kormányzat következtében, mindez alapjaiban rázta meg a nemzeti jellemet, melynek egyes vonásai harmóniából zavarba oldódtak, lassankint elvesztették hatékonyságukat és idővel erényekből a nemzet fenntartására ártalmas „nemzeti vétkekké” változtak. Innen érthető, hogy az utóbbi másfél század megfigyelői csupa ellentétes, egymást kizáró jellemvonásokat vettek észre a magyarság arculatján s ezt a zavart eleinte, szinte már Bessenyeitől kezdve azzal próbálták megmagyarázni, hogy a magyar keleti nép, gyökereit vesztve ért ide Nyugatra, ahol máig sem tudott megnyugodni az, idegen, lelkeségének meg nem felelő környezetben; innen van jó és rossz, erény és bűn párhuzamossága. Eddigi fejtegetésünk talán eléggé bebizonyította ily romantikus felfogás helytelenségét, rámutatván arra a történeti tényre, hogy az ősi, lovas-nomád népi jellem kitűnően alkalmazkodott a nyugati keresztény viszonyokhoz, erejé-

bői semmit sem veszített, hiszen nemcsak létrehozta, de a közép-kor évszázadain át fenn is tartotta az akkori Európának egyik legszilárdabb államát. Ez a romantikus mese kelet bujdosójáról mai napig életben van és külön tanulmány tárgyát képezhetné átalakulásainak története, egészen a mai napig, amikor még egyformán él légies szappanbuborékká finomodott németes szellemű filozófémákban és vaskos tudatlanság öléből felbukkanó „turáni” elképzelésekben. Természetes, hogy ez a romantikus jellemkép idők folyamán maga is hozzájárult a magyar jellem alakításához; hozzá tehetjük, nem az egység, szilárdság és harmónia irányában, de ennek a vonalnak figyelemmel kíséréseivel már messze túlhaladnók jelenlegi kereteinket. A következőkben csak néhány fordulatra szeretnők felhívni a figyelmet, melyet jellemünk légujabbkori alakulására fontosnak tartunk.

A nemzeti hibákat már legelső felfedezőik, így Zrínyi és Rákóczi, nemzetneveléssel akarták a magyar leiekből kiküszöbölni. Mivel ezek a hibák nem szervezetbeli, születés óta élő jelenségek, hanem csak idővel fejlődtek ki, bizonyos, hogy nemzetnevelés tárgya lehet megjavításuk. Ezt a nevelési munkát azonban nem pedagógusaink vállalták magukra, hanem költők, írók, a nemzeti létben mélyen gyökerező államférfiak. Bessenyei Györgytől elkezdve nincs nagyobb költőnk, aki hozzá ne janik volna a nemzeti hibák felfejtéséhez és részletes megismertetéséhez s aki a maga körében ne próbálta volna meg azok megjavítását. A XVIII. század végén a költők a magyar vitézség dicsőséges képét tartották a magyarság elé, hogy önmagára ismerjen és visszatérjen az ősi jellemhez, melyet Virág Benedek és társai, meg Berzsenyi Dániel párducos Árpád és római Cato sajtáságos keverékének rajzoltak. Virág optimizmusa csakhamar helyet ad a „rút szibarita váznak” és Kölcsey pusztuló népének, melynek jobbléte már nem is magától, hanem egyedül Isten irgalmától függ. A nemzeti bűnökben elmerül a nemzet, a „dicső nép, mely tanult izzadni s izzadás

közt hősi bért aratni”, megromolva helyet ad új, idegen „más szózatú és más keblű” népeknek; sírját Vörösmarty víziója szerint legalább gyász, könnyező népek veszik körül. De ez is illúziónak bizonyul, sem 1849-ben, sem 1918-ban nem vetek körül bennünket részvétellel szomszédaink s már 1849 bukása megtanítja költőinket arra, hogy bűneink nem hogy fogytak volna, hanem gyarapodtak és erősödtek. Arany János és fia, László, már keserű, gyilkos, vagy öngyilkos szatírával nézi nemzeti jellemünket Csóri vajda és dádei meg Rubele Balázs groteszk alakján át; még a tragikumot is megtagadják népüktől. Mindez azonban csak a vezető rétegek, az „intelligencia” köreiben megnyilatkozó nemzeti jellemre vonatkozik, arra az osztályra, mely történetünket alkotta és életünket irányította ezekben az időkben s mely vékony rétegeződésében valóban már alig tudta hordozni a nemzeti sors súlyát. Közben Petőfi átmenetileg jobb véleménnyel van a nemzeti jellemről, nem ugyan erről a nemesi, „úri” jellemről, melynek ősi bűneiről, gőgös tétlenségéről, patópáloskodásáról, szellemi összeeséséről felejthetetlen zsánerképeket festett; ő végre felfedezi a beteg középosztály alatt a nemzet egészséges ösztönvilágát és azt a népet, melyet jobbagysorsa háromszáz esztendőnél tovább kizárt a nemzeti közösségből.

Petőfit ebben már megelőzték az államférfiak, élükön Széchenyi István az ő nagy felfedezésével a kilencmillió „jó és hű” jobbagyról, aki a magyar jövő záloga. A vezető osztály betegségeit kívülről, könyörtelen szemmel tekintvén meg, Széchenyi elkészíti a nemzeti bűnöknek mai napig legteljesebb diagnózisát, valamint a gyógyulás nemzetnevelői eszközeit is számba veszi. Ha az ő őszinte hazaszeretetét követni akarjuk, be kell vallanunk, hogy meggyógyítani nem sikerült, sem neki, sem követőinek, a beteget, de rámutatott az abszolút sikerű gyógyszerre, melyet ő még nem alkalmazhatott, utána pedig senkinek sem volt bátorsága többé alkalmazni. Ez a heroikus szer Széchenyi szerint abban áll, hogy

újra elő kell venni a magyar parasztságot, melyben oly ősi erények, oly hamisítatlan monumentális formákban nyugszanak, hogy a fiatal gróf alig tudta azokat könnyezés nélkül szemlélni. A vezető rétegek betegsége tönkre teheti a magyarságot, de minden vihart bizonyosan ki fog állni akkor, ha megint igénybe veszi a parasztságban rejtve élő ősi magyar jellemet. Széchenyi a vezető réteg megjavításáról sem mondott le szívesen, de gondolatainak analizéséből világos, hogy amennyiben a vezető osztályt végkép használhatatlannak találta, a nemzet jövőjét az „utolsó reménységtől”, a parasztság aktiválásától, történeti szerepének visszaadásától várta. Az ő munkájának hatása alatt indult meg a reformkorszak, melynek témánkkal kapcsolatban néhány tanulságos oldalára kell még futólag rámutatnunk.

A Széchenyi mellett működő államférfi-nemzedék, történetünk egyik legszebb kivirágzása, minden egyes tagjában, szinte kivétel nélkül, régi történeti családokból származott. Ez nem azt jelenti, hogy mai, történetietlen értelemben fajmagyarok lettek volna, hanem egyszerűen azt, hogy őseik nemzedékeken, századokon át a magyar vezető rétegben éltek, még akkor is, ha egyesek köztük szláv vagy német származásúak voltak. Azaz új, egy-két évtizedes asszimiláns alig volt köztük s aki ilyen volt, mint Toldy, Irányi, Henszlmann, azok nem játszottak vezető szerepet. Ez volt az utolsó hamisítatlan magyar vezető csoport, mely az ország sorsát hatalommal tudta irányítani. Évszázados gyökeres magyarsága következtében öntudatlan szálak kapcsolták össze egyetlen vérrokonával, a magyar parasztsággal s miután Széchenyi ezeket a szálakat észrevette és jelentőségüket felfedte, az ő nyomdokain megkezdődött a fiatal vezető osztály jobbágy felszabadító munkája. Bár a jobbágy szabaddá tételét Kossuthnak köszöni a közvélemény s bár a tényleges felszabadítás művét az idegen abszolutizmus hajtotta végre, a 48-at megelőző húszéves agitációban Kölcseyt és Széchenyit követve a történeti magyarság kép-

viselői leptek fel jobbágy testvéreik érdekében; Kossuth is ahhoz a történeti magyarsághoz; tartozott. A probléma csak az, hogy vajjon a megromlott nemzeti jellem, a megcsontosodott Verbőczies gondolkodásmód uralma alatt, miként mozdulhatott meg ily emberies irányban ez a vezető réteg? A felelet egyik mondatát már megállapította a történetkutatás: nem az egész nemesség mozdult meg, hanem annak csak egy elit-része, a vagyonos közép-nemesség és annak is azon fiatal tagjai, akik olvasmány, utazás útján magukba szívták a kor humanitárius szellemét. Mivel a magyarság társadalmi kettészakadásának végső fokon a rendiség volt az okozója, a nemesség privilegizált volta és jobbágy feletti uralma, minden oly mozgalom, szellemi áramlat, mely a rendiség megszüntetésére törekedett, egyúttal elősegítője lett a magyar egység helyreállításának, a magyar jellem foltjaiból kitisztításának is. Innen van, hogy a költők és írók most körvonalozott nemzet javító munkája is csak azóta élénkül meg, hogy Bessenyei átülteti magyar földre a francia felvilágosodás eszméit: felvilágosodás, francia forradalmi, liberális-demokratikus ideák mind a tüzelőanyag feladatát látták el a magyar önkritika és reform embereinél. Persze a jobbágyság felszabadítása és a nemzeti jellem újra egybekovácsolása más indítóokoknak is lehetett volna következménye. Első sorban a keresztény szellem és a vele kapcsolatos természetjogi ideák követelhetnék volna a nemzeti társadalomnak jobbágyfelszabadító átalakítását, – történetünk egyik sajátossága, melynek kapcsolata nemzeti jellemünk új, beteges formáival még kimutatandó lenne, az a körülmény, hogy sem a katolikus, sem a protestáns vallás nem gyakorolta nálunk azt a humanitárius társadalmi hatást, melyet az előbbi például a XIX. század Németországában, a másik korábbi időkben angol és más földön közismerően gyakorolt. EZ a megjegyzésünk, sajnos, a mai napig jellemzi a magyar helyzetet; kivétel alig van Széchenyin kívül, akinek humanitárius gondolkodása kétségtelenül keresztény hitével kap-

csolatos. A vallási idea gyöngesége miatt a nemzetjavítás és társadalom-egységesítés egyetlen motoraként a felvilágosodás s ennek utóda, a liberális-demokratikus szellem hatott, mindkettő azon természetjogi tartalomnál fogva, mely a kereszténységhez hasonlóan, bár lényegesen kisebb és zavarosabb formában, bennük is megvolt. A magyar reformerek azonban két évtized nyilvános, tárgyi diskussziós munkájával vetették össze a külföldi ideákat a hazai élet szükségleteivel, – e téren Eötvös, Szalay és társaik munkája, Széchenyié után, minden, magyar reformra példaadó lehet, hogy miként lehet a magyar jellemet, szellemi átvétel esetében is, idegen veszélyektől megóvni.

48 meghozta a reformot, a katasztrófát és az idegen elnyomás korszakát. A legjobbak, Arany János, Kemény Zsigmond, a bukást a nemzeti jellem hibáinak tulajdonították, körülbelül azoknak, melyeket egykor a labancok a „nyalka kuruc” jellemén vélték felfedezni. A bajokból a nemzetet külpolitikai szerencséje és a reformnemzedék még megmaradt nagyjai vezették ki a kiegyezés által, de az ő gyors elmúlásukkal semmi sem tudta többé feltartóztatni a nemzeti jellemnek az eddiginél is rohamosabb megzavarodását.⁶⁷ után minden bajt rózsaszínek, minden előnyt feketének lát a politikai bölcsességében mindinkább visszafejlődő vezető osztály képtelen felismerni a kiegyezés nemzeti előnyeit, azt, hogy teljes szabadságot biztosítottunk magunknak, Deák és Andrassy politikai tehetsége által, összes belső ügyeinkben; helyreállítottuk uralmunkat a régi határok között, a nem-magyar nemzetiségek irányítását megint magunk vehettük át és annak fejében, hogy a közös ügyek dolgában engedményeket tettünk, biztosítottuk magunknak anyagi jólétünket s minden külső támadással szemben határainkat, olyan koncentrikus támadásokkal szemben is, aminőknek mi egyedül alig állhattunk volna ellen. Azon a 67-es alapon, töretlen magyar jellem, ősi realizmusával, nagyot és tartósabbat alkothatott volna, semmint az az ország,

mely 1918-ban süllyedt el. Ehelyett az úgynevezett közjogi küzdelembe vetettük magunkat, szabadságot követeltünk és meglévő szabadságunkkal nem tudtunk élni s saját nemzeti erőinket nem tudtuk felhasználni, de még csak meg sem akartuk azokat ismerni, önismeretünk soha nem volt oly csekély, mint a dualizmus korában. Az idegen eszméket nem tudtuk a magyar föld szükségleteihez alkalmazni; a vezetők politikai bölcsessége elvesztette az ősi mértéktartást, az egyik nádszálként hajlongott a katasztrófa előszelében, a másik kemény derékkal megmerevedett és minden új utat, új gondolatot elutasított, a harmadik pedig csak az utolsó pillanatban jutott hatalomhoz, mikor már itt volt a katasztrófa. A vezető réteg e politikai tehetetlenségének okait ma már eléggé ismerjük. A jobbágyfelszabadítás és azzal kapcsolatos átalakulása a mezőgazdasági termelésnek a birtokos nemességet lejtőre vitte s ennek alján néhány évtized után utolsó menedékként az állami és megyei hivatalokra talált. A süllyedés alatt a nemzeti kultúrával való kapcsolatai is meglazultak s végül már, a század elején az új irodalommal és nemzeti művészettel, Adyval, Babits-csal, Móriczcal, Bartókkal, Kodálllyal, nemcsak hogy ismerős nem volt többé, hanem velük szemben értetlen, ellenséges állást foglalt el (ami talán egy vezető, intellektuális réteg munkaképtelenségének legszélsőbb, nálunk eddig egyedülálló bizonyítéka). A régi nemesi réteg elszegényedése akkor ment végbe, amikor az ország kezdett bekapcsolódni a világkapitalizmusba s amikor a gazdasági élet nagy jövőt nyújtó helyeit a mágnások és nemesek egyértelműleg átengedték a túlnyomó többségében ide*génből jött kapitalista zsidóságnak. De nemcsak az ipari és pénzbeli nemzetgazdaságot, a szellemi élet sok terét is a zsidóság foglalta el; a régi vezető osztályok passzivitása annyira ment, hogy még hazafiasságuk formáinak kialakítását és irányítását is átengedték a jövevényeknek. Az új állam, a liberalizmus elveit szociális korlátok nélkül alkalmazva, a volt jobbágyország gazdasági el-

siklását sem tudta megakadályozni s arról szó sem lehetett többé, amit pedig Széchenyi és társai minden reform végrehajtása esetén természetesnek tartottak: hogy a volt jobbágyság a nemzeti közösség tagjává tétessék, érdeklődése a nemzeti kérdések iránt felkeltessék és végül is saját, tisztább nemzeti jellemével szolgálja a közösséget. A szegény nép továbbra is bevül maradt, passzív tagként, akinek parancsolnak és akit vezetnek; az ősi szabadságszeretet frázisait hajtogatva, a vezető osztály nem gondolt a szegénység szociális nagykorúsítására. A bajokat betetőzte, hogy ez a megzavarodott vezető réteg, a megszorodott állami feladatokat számszerűleg sem tudta többé ellátni s így kénytelen volt saját soraiba idegeneket bevenni, előbb a Bach-korszakból itt maradt, nagyszámú német és cseh hivatalnokot és gazdasági embert, azután a hazai német kisebbségből felemelkedőket, a városi polgárság megmagyarosodott családjai után a falusi, sváb községeknek a hivatalokhoz sodródó egyedeit. Emellett természetesen a minden magyar, lovas-nomád és szentistváni gondolattal ellenkező magyarosítási szellem uralma alatt szláv és egyéb hazai nemzetiségek szilánkjai is elborították a magyar törzset. A töretlen magyar jellem átvétele annál nehezebb volt, mert ezek az idegenek egy hanyatlásban levő, a magyar történettől és szellemiségétől elszakadt osztályhoz hasonulva, annak erőtlen gondolkodását tették magukévá és így végső eredményként: vak vezet világtalant, beteg középosztály asszimilál idegen tömegeket, melyeknek gyökereit a múlthoz nem képes átvágni. Mi sem természetesebb, mint hogy ebből az új keverékből első sorban az államvezetés öröklött művészete veszett el és hogy politikai érzék híján a korszak egyetlen lényeges kérdését sem tudta döntőre vagy pláne nyugovóra vinni: a dualizmusból folyó kérdéseket, a felekezeti békét, a nagybirtok és nagytőke korlátozását, az akkor még nemzetileg jól használható középbirtok megmentését, a paraszt szegénység gazdasági felszabadítását, a kivándorlást, a földrefor-

mot, a mezőgazdasági és ipari munkáskérdést, a zsidó és nemzeti-ségi kérdést, a demokrácia és emberiség követelményeit. Mindez megoldatlanul maradt a háború utánra.

A háború után pedig jöttek a katasztrófák s nyomukban minden történeti feladatunkat felülmúló óriási kérdések, melyeket, hogy ez a vezető osztály nem oldhatott meg, az eddigiék után az is természetes. Most már benne vagyunk az új világkriszisben, amikor pedig orientáló képességünk semmit sem erősödött, amikor idegen hatásoknak könnyelműen teret engedve, vezető rétegünknek még meglévő csekély konszisztenciáját is felbomlással fenyegetik egész történetünkkel, tapasztalatunkkal és lényegünkkel ellentétes fogalmak. Az egész világ demokratizálódott, nem utolsó sorban azon népek, melyek a demokrácia ellenségeinek nevezik magukat. Minden nép összefogja erőit és szentimentalizmust megvetve, az II Principét felülmúló realizmussal várja a krízis megoldását vagy kitörését, jól tudva, hogy minden emberére szüksége lesz mindkét esetben. Mi ezalatt dolgainkat érzélgősen, gyűlölet, hála, szeretet politikátlanságával nézzük, vezető rétegünk pedig a még mindig tizenkilenc huszadnyi öntudatlan magyarnak nemzeti munkásságát oly módon akarja megindítani, hogy saját gondolkodására akarja nevelni. Az ősi jellem letéteményese, a nép igazi valósága iránt éppoly kevés érzék él, mint történeti és régi népi kultúránk egyesítése iránt, ami pedig a magyar jövőnek egyetlen szellemi alapja?

De a magyarságot mindig a szellem tartotta fenn s ősi jelleme is, durva erőszaktól és hazug formalizmustól távol, erőteljes és finom vonások egybefűződéséből állt elő: vitézségtől szolgált szabadságszeretetből és az egyedülálló, senkire nem számítható magányos ember körütekintő, hideg józan érzékéből. Jövönk ezeknek a tulajdonoknak, mondhatjuk: erényeinknek érvényesítésétől függ, tehát éppenséggel nem reménytelen. De amíg ez ősi erők egyetlen mai letéteményese, a szegény nép és mindazok,

akik nem felelősek az utolsó emberöltő hibáiért, ki nem alakítják az új vezető osztályt, mely ismét történeti múltunk és jellemünk szerint fog cselekedni, addig nekünk, a szellem embereinek kell kötelességünket megtenni még akkor is, ha végül bele is hullunk nyitott szemmel Kölcsey, Vörösmarty, Arany sötét kétségbeesésébe.

A szellem legelső kötelessége pedig az önismeret.

Ennek a tanulmánynak legtöbb adata közismert, ami felment pontos idézésektől. A középkor rajzánál Hóman Bálint, Németh Gyula, Deér József, Bartoniek Emma, Eckhart Ferenc, Mályusz Elemér, Váczy Péter, Szabó István eredményeit és a saját idevágó kutatásaimat vettem tekintetbe. A honfoglaló magyarok jellemére vonatkozó idézet Hóman Bálint, Magyar Történet, 3. kiadás, L, 92. lapról való. A középkori irodalmi vonatkozásokra 1. Horváth Jánosnak a „Magyar Szemle Könyvei” közt megjelent köteteit. A versek Toldy Ferenc és Horváth János (Magyar Versek Könyve) gyűjteményéből valók. Nagy Lajos olasz hadjáratai és egész egyénisége megítélésében Hóman id. m. felfogásától eltértek. Az újkort illetőleg 1. Magyar Történet és Három Nemzedék c. könyveimet. Bocskai Habsburg-párti tíz évének részletes rajzát egykorú iratokból állítottam össze; életének ez a fejezete, mely államférfíúi nagyságának igazi alapja, még megíratlan.